

MAGYARORSZÁGI NÉMET NYELVJÁRÁSOK

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PETZ GEDEON

R. TAG

8. FÜZET

BEVEZETÉS A HAZAI NÉMET NYELVJÁRÁS- KUTATÁSBA

ÍRTA

DR SCHWARTZ ELEMÉR

CISZT. R. ÁLDOZÓPAP, EGYETEMI M.-TANÁR

Alapár 5 korona

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1923.

274

Handwritten text, possibly a title or address, mostly illegible due to fading.

Handwritten text, possibly a date or reference number, mostly illegible due to fading.

MAGYARORSZÁGI NÉMET NYELVJÁRÁSOK

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

PETZ GEDEON

R. TAG

8. FÜZET

BEVEZETÉS A HAZAI NÉMET NYELVJÁRÁS- KUTATÁSBA

ÍRTA

DR SCHWARTZ ELEMÉR

CISZT. R. ÁLDOZÓPAP, EGYETEMI M.-TANÁR

Alapár 5 korona

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1923.

Hornýánszky Viktor m. kir. udvari könyvnyomdája, Budapest.

ELŐSZÓ.

Ez a dolgozat bevezetés egy később készítendő hazai német nyelvjárástérképhez, amelynek feladata lenne megörökíteni a régi haza német telepeinek nyelvét hangtani szempontból. Minthogy ily céllal készült, vezérfonal jellege van és a hazai német nyelvjáráskutatóknak a legfőbb elméleti és gyakorlati kérdésekben, valamint az irodalomban útmutatásokat nyújt. A munka három részből áll. Az első a német népnyelvvel foglalkozik. Itt a legszükségesebb elméleti kérdéseket vettem fel a tudományos kutatás mai eredményei szerint, de magának a népies nyelv mibenvalóságának kérdésében a magam meggyőződését igyekeztem határozottabban hangsúlyozni. A német nyelvjárássterületek elhatárolásánál pedig inkább a praktikus szempont vezetett s ezért a nagyobb és jelentősebb földrajzi pontokat és nem a jelentéktelen kis falvakat és árkokat vettem határjelzőknek. Ez utóbbit azért tartottam megengedettnek, mert a német nyelvjáráshatárok részben még nincsenek teljes pontossággal megállapítva, másrészt meg azért, mert teljesen éles határvonalak a különböző dialektusok között nincsenek. A második részben teljesen a magyar tudomány feladatai álltak előttem, s ezért oly szempontok figyelembevételét tartottam szükségesnek, amelyek nemcsak a magyar és német nyelvtudománynak, hanem a magyar művelődéstörténetnek is fontos adatokat nyújthatnak. A harmadik részben általában csak a legfontosabb és legszükségesebb irodalmat nyújtom, de a magyar viszonyokra vonatkozólag lehető teljességre törekedtem. Az erdélyi szászok kutatásaira nem terjeszkedtem ki, egyrészt azért, mert ezeket Husz Richárd (Az erdélyi szász nyelvjárástanulmányozás mai állása. Ném. Phil. Dolg. V. Budapest, 1913) nagyjában máris összefoglalta, másrészt, mert a szász nyelvjáráskutatás egészen más ösvényeken indult meg és haladt tovább, mint a Királyhágón inneni német nyelvjárástanulmányozás.

A NÉMET NYELV RÖVID TÖRTÉNETE.

A NÉMET NYELV.

A nyugati germán törzsek közt a legerősebb és legváltozatosabb a német. Az ő nyelve is a legerősebbnek és legváltozatosabbnak mondható és a világon az angol mellett a legelterjedtebbnek. Főhazája Európa, de Amerikában és Afrikában is nagy területeken német szót lehet hallani.

Német nyelvm emlékeink már a VIII. századból vannak s azóta rengeteg irodalmi érték keletkezett e nyelven. Mindamellet nem egyforma minden időben ez a nyelv, hanem korszakonként más és más. Beszélhetnénk *ónémet*, *középnémet* és *újnémet* nyelvről, de ez nem felelne meg a tudományos kutatásnak, mely a németséget feltűnő hangtani különbségek alapján területileg két nagy részre osztotta: *déli*, azaz *felnémet* és *északi*, azaz *alnémet* területre és az ezen területekhez kötött nyelvet időrend szerint *ófelnémet* (legrégibb időtől 1100), *középfelnémet* (1100—1500) és *újfelnémet* (1500—); azután *óalnémet* (legrégibb időtől 1100), *középalnémet* (1100—1500) és *újalnémet* nyelvvnek nevezte el. A felnémetet újabban így is osztályozzák: *ófelnémet* (750—1050), *középfelnémet* (1050—1350), *korai újfelnémet* (1350—1650), *újfelnémet* (1650—).

Egyébként német nyelven nem teljesen különálló, egységes s csak egy formában kifejezhető nyelvet értünk, hanem nagyon is változatos és igen sokféle alakban megnyilatkozó gondolatközvetítő eszközt. Mégis nagy általánosságban két csoportra osztja a tudomány ezt a változatos nyelvet: a *népies* és *irodalmi nyelv*re. Az első csoportot maga a *deutsch* szó jelzi, amely az *ófelnémet* *deot/diot* (nép) és a milyenséget kifejező *-isc* melléknévképzőből alakult és annyit tesz, *mint* népies. Ily alapon az *ófelnémet* *diutisca zunga* vagy a latin *lingua theodisca* annyit jelent, mint *népies nyelv*, „*volkstümliche Sprache*“. Legvilágosabban ezt Paul

Hermann juttatta kifejezésre, mikor rámutatott arra, hogy az ófelnémet korszakban a nép nyelvét a hivatalos latin nyelvvel szemben *theodisca linguának*, *népies nyelvnek* nevezték el.^{1, 2}

A népies nyelv.

A tudományt elsősorban a nép nyelve vagy az ú. n. nyelv-járás érdekli, mert a nép ajkán él és már akkor is létezett, mikor még irodalmi nyelvről szó sem lehetett. Főként pedig azért is tárgya ez a nyelv az érdeklődésnek, mert élő valami s mint ilyen az ember lelki világával és fizikumával szorosan összefügg. Abból kifolyólag, hogy él a nép nyelve, vidékek szerint más és más is, nem egyféle, hanem változatos, különböző. Ha ennek a változatosságnak okát kutatjuk, sok körülményre lehetnénk figyelemmel, de szorosan vizsgálva mégis csak három szempont irányítja a különbözőséget: egy *fiziológiai*, egy *pszichológiai* és egy *kulturális*.

A legnagyobb hatása a népnyelv milyenségének kialakulására a fiziológiai szempontnak, azaz a *beszélőszervek alakjának és elhelyezkedésének* van; vagyis annak, hogy minden vidéken más nyelv járja, azaz, hogy minden vidéknek megvan a maga nyelv-járása, az kétségtelenül nagyban attól függ, hogy milyen a száj-üreg és a beszélőszervezetnek (Mund) alakja (Art).

E tényező fontosságát idegen nyelvek tanulásánál lehet tapasztalni. Gondoljunk csak arra, hogy mily mereven állnak magyar ember szájában a német szavak s mily erőtlenül jelenik meg a német ember száján a magyar szó! Ezzel nem akarom azt mondani, hogy idegen nyelvet tökéletesen nem lehet elsajátítani. Lehet, de csak úgy, ha az idegen anyanyelvű beszélőszerveit úgy gyakorolja be, azaz tudatosan (akarat!) úgy állítja be, amilyen beállítás az illető nyelvet beszélő embertípusnak megfelelő. Ez főként gyermekeknél megy könnyen, akiknél a beszélőkészülék még nagyon puha, könnyen alakítható s begyakorolható. Ebben látom az okát annak, hogy azok a hazai németek, akik

¹ Paul, H., Deutsche Grammatik. Halle, Niemeyer, 1916 Bd. I. 81. l.

² Vö. Kluge, Fr., Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Strassburg, Trübner, 1916.³ — Wasserzieher, Ernst, Woher? Berlin, Dümmler, 1920.⁴

az elemi iskolában megtanultak magyarul olvasni, később egészen tökéletesen bírják szóban is a magyar nyelvet.

Én ebben a fiziológiai tényezőben látom főokát a nyelvjárások közti különbözőségnek. Mert az kétségtelen tény, hogy az emberek vidékek szerint külső alkatra elütnek egymástól, amiből feltétlenül az következik, hogy a különböző külsőnek más és más belső szervezet — ha mindjárt a legcsekélyebb fokban is — felel meg. Ha a különböző típusú embernél a külsőnek más belső struktúra felel meg, akkor a beszélőszervek is mások az egyiknél, mint a másiknál. Már pedig az kétségtelen, hogy csak egyforma beszélőszervezet hoz létre egyforma beszédet, különböző beszélőszervezet nem hozhat létre — különös befolyás nélkül — egyforma hangokat. Ebből tehát az következik, hogy a különböző típusú embereknek egymástól eltérő módon kell beszélniök.

Ezt a gondolatot Weise Oszkár is felkarolta, de nem tulajdonít neki oly nagy fontosságot, mint én gondolom. Ő e fölött elsiklik és megjegyzi: „Inwieweit das Klima und die Bodenbeschaffenheit einer Gegend Einfluss auf die Sprachorgane und damit auf die Aussprache haben, bedarf noch genauerer Untersuchungen“.¹ A további kutatás — azt hiszem — azt fogja kideríteni, hogy az éghajlat és talajviszony a kiejtésre közvetlen befolyással nincs, de közvetve igen, amennyiben az emberi temperamentum minősége nagyon sokszor a klímától (ez pedig a talajviszonyhoz igazodik) függ. A vérmérséklet ugyan nem alakítja a beszélőszerveket, de hat azoknak feszes vagy fesztelen voltára. Ez a feszültségi viszony pedig irányítja a beszéd tempóját, ami aztán a hangok artikulációját nagyban befolyásolja. Ily magyarázat mellett azt mondhatjuk, hogy a talajviszony, illetőleg a klíma a nyelvjárások különbözőségére hatással van.

A Weisetől felvetett gondolat átvitt bennünket a pszichológiai szempont megfigyelésére, sőt az imént adott feleletünk már részben meg is világította azt a hatást, melyet az ember lelki összetétele a nyelvjárás kialakulására tesz.

Itt említem meg a nyelvi problémák megfejtésénél oly sokszor hangoztatott *kényelmi szempontot*, melyet Curtius így fejezett

¹ Weise, O., Unsere Mundarten, ihr Werden und ihr Wesen. Leipzig u. Berlin, Teubner, 1906. 6. l.

ki: „Bequemlichkeit ist und bleibt der Hauptanlass des Lautwandels unter allen Umständen“. Hihető ugyan, hogy kényelmesebb azt mondani *Ferd*, *Fennig*, *Flaume Pferd*, *Pfennig*, *Pflaume* helyett, de nem érthető, hogy miért éppen a temperamentumosabb középnémet és nem a kényelmet szerető bajor él e nyelvszokással. A hangeltolódás (Lautverschiebung) okát sem tudom ebben találni és még sok más hasonló magyarázatú hangtani kérdését. Én ennél a pontnál is megint a vérmérséklet munkáját látom éppoly módon, mint fentebb mondtam.

A hangképződést tehát ezek alapján befolyásolja a vérmérséklet és mindama lelki jelenség, amely ezzel összefüggésben van.

A fiziológiai és pszichológiai okok mellett a *kultúra* is hatással van a nyelvjárásokra és pedig ezek között elsősorban fontos tényező a *közigazgatási szervezet*.

Hogy e szempont hatását minél jobban megértsük, Sievers és Paul alapvető gondolatait idézem: „Die Bildung neuer Aussprachsformen geht vom einzelnen Individuum oder auch von einer Reihe von Individuen aus, erst durch Nachahmung werden solche individuelle Neuerungen allmählich auf grössere Teile einer Sprachgenossenschaft oder auch auf deren Gesamtheit übertragen“.¹ És „Jede Veränderung des Sprachusus ist ein Produkt aus den spontanen Trieben der einzelnen Individuen einerseits und den Verkehrsverhältnissen anderseits“.²

Ezekből a sorokból láthatjuk, hogy új nyelvi fordulatok az egyénekből indulnak ki s így mennek át nagyobb közösségre. De ez az átmenet csak úgy képzelhető el, ha az egyének egymással közösségben vannak, ha egymással folytonosan érintkeznek. Az érintkezés legegyszerűbb helye a család, aztán a község, a járás, a megye, országrész s az ország. Ez érintkezésnek megfelelően találunk is családi (pl. Katymáron, Bács-Bodrog m.), községi (Tolna más, Tolnamózs is, pedig szomszédok), járási (más a szentgotthárdi járás és más a németújvári járás nyelve), országrész szerinti (nyugatmagyarországi, budakörnyéki stb.) stb. nyelv-

¹ Sievers, E., Grundzüge der Phonetik. Leipzig, Breitkopf u. Härtel, 1901.⁵ 267. l.

² Paul, Hermann, Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, Niemeyer 1898.² 39. l.

járásokat. Mindamellett nem azt gondoljuk, hogy minden közigazgatási határ egyszersmind nyelvhatár is, nem, hanem úgy képzeljük el ezt, hogy a közigazgatási szervezeten belül könnyebb az egyénből kiinduló hatás, mint egyebütt, mert ezen belül az emberek sok közös érdeknél fogva gyakrabban és bensőbben érintkeznek egymással.

A közigazgatási berendezésnél nagyobb jelentőségű a nyelvjárás kialakulására a *földrajzi tagoltság*. A völgyek és hegyek lakói külön-külön vannak élénkebb érintkezésben. Ennek oka, hogy folyók és hegyek igen sokszor nyelvhatárok. Ezt a kulturális tényezőt sem szabad kizárólagosnak gondolnunk. Sok ellentétre akadhatnánk. Így maga a Rajna nem nyelvhatár, de a kis Lech határ a bajor és sváb dialektus közt.

Nem csekély befolyást gyakorol a nyelvhatárookra a *vallás*. Ez ugyanis össze-, illetőleg széttartja az embereket. Ha valamely politikai községben katolikusok és protestánsok nagyobb tömegben élnek, akkor az egységes politikai község két egyházközségből (Politische und Kultusgemeinde) áll. Ily helyeken ritka eset a vegyesházasság s épp azért a rokonsági kötelék nem hozza őket össze. Ennek következménye, hogy a politikai ügyekben is külön pártokat alkotnak, egymással ritkábban érintkeznek, miből természetsszerűleg a nyelvük is gyakran elszigetelten fejlődik tovább.

A népnyelv alakulására nem kevés befolyása van az *intelligencia* nyelvének. Itt elsősorban a *szószék*, az *iskola* és *közigazgatási szerv* alakítja a népies nyelvet, de nem kevésbé más intelligensebb betelepültek is, mint pl. a *nyaralók*, *katonaság* stb.

De a falu területén kívül állók is gyakorolhatnak hatást valamely község nyelvjárására. Ez cselédek és katonák útján szokott történni olyformán, hogy a *katonai szolgálatot teljesítő*, vagy a városban lévő *cseléd* és *munkás* az idegenben új, urasabb nyelvformákat sajátít el, ezeket magával hozza és az otthoni szűkebb körben (s főleg a fiatalok közt) terjeszti. Innen magyarázható sokszor a fiatalok és öregek közti nyelvkülönbség.

A nyelvjárást nem csekély mértékben az *újságok*, *könyvek* és *egyesületek* is befolyásolják, de különösen a *munkásszervezetek*, amelyekre vonatkozólag Wegener azt írja: „Bei den industriellen

Arbeitern wirkt auf die Diskreditierung der Heimatmundart auch stark das sozialistische Arbeiterevangelium“.¹

Ezek az erők hatnak a nyelvjárásokra, de nem mindig külön-külön, hanem akárhányszor együttesen is. Nem ily módon, hanem ettől egészen eltérően fejlődött az irodalmi nyelv.

Az irodalmi nyelv.

Míg az irodalmi nyelv mai alakját elnyerte, különböző erők hatottak rá. Tény az, hogy ez is a nyelvjárásokból alakult ki úgy, hogy azokat időszakonként mesterségesen szabályozni akarták. Rendkívüli és döntő jelentősége e téren az egyházi és államfői kancelláriáknak van, melyek először érezték egy egységes és mindenkitől érthető nyelv szükségességét. I. Miksa rendeleteit már egységes nyelven (a bajor-osztrák nyelvjárás alapján) bocsátja szét, amelyhez aztán más kancelláriák is, főleg azonban a „kursächsische Kanzlei“ igazodik. Ezt a nyelvet kitűnően ismerte Luther Márton és jól tudta, hogy ezt mindenfelé meg is értik. S éppen ezért, mikor ő reformációs törekvéseinek elérésére a Bibliát lefordítja, ennek a kancelláriának a nyelvét használta fel („Ich rede nach der sechsischen Cantzeley, welcher nachfolgen alle Fürsten und Könige in Deutschland.“ 70. Tischrede) s ily módon egész Németországban elterjeszti. De még ezzel nem nyert végleges alakot a német irodalmi nyelv. Minden évtizedben változtattak rajta, s Goethenek és Schillernek kellett jönnie, hogy végre-valahára egységes legyen az írott német nyelv. De még e két szellemóriás nyelvén is igazítani, csiszolni valót talált a nyelvészet. A nyolcvanas években azonban körülbelül megállapodásra jutott e kérdésben az ekkor megalakult Allgemeiner Deutscher Sprachverein, mely azt tűzte ki céljául, hogy a német irodalmi nyelv németiségét mindenképen megóvja, az idegenszerűségeket kiküszöböli és az idegen szavaknak lehetőleg semmiféle helyet nem enged.

Így ma már egységes irodalmi nyelve van a németeknek, melyet minden németül írónak tudnia kell, ha gondolatait a világgal írásban közölni akarja. De jól meg kell jegyezni, hogy a sok

¹ Wegener, Phil., Die Bearbeitung der lebenden Mundarten. Paul's Grundriss der germ. Philologie, Strassburg, Trübner, 1901.² I. 1472. l.

évtizeden át kikalapált nyelv nem élő, hanem mesterségesen alkotott műnyelv, melyet éppen ezért akárhányszor *papiernes Deutsch*nak vagy *Tintendeutsch*nak, hivatalosan pedig *Schrift-* vagy *Gemeinsprachen*nek is szoktak mondani.

A NÉMET NYELVJÁRÁSTERÜLETEK.

Az előbbi szakaszból egészen világos, hogy bennünket csakis a népies nyelv, azaz a nyelvjárások érdekelnek. Hogy azonban ezeket igazán megismerhessük, fontos őket úgy osztályozni, hogy áttekinthetők legyenek. Áttekintés szempontjából eddigelé a területszerinti felosztás bizonyult jónak, ezt követjük mi is annál is inkább, mert az előbbieken azt juttattuk kifejezésre, hogy az embertípusok területek szerint mások és mások, és ehhez még azt tettük, hogy a különböző típusnak különböző beszélőszerkezet, a különböző beszélőszerkezetnek pedig különböző beszéd felel meg. Már ezért is a területszerinti felosztás mellett foglalunk állást.

Grimm Jakab az egész német nyelvterületet két részre osztotta: *alnémet* (niederdeutsch) és *felnémet* (hochdeutsch) *nyelvjárásterületre* és kiindulópontjául a II. vagy felnémet hangeltolódás (zweite oder hochdeutsche Lautverschiebung) szolgált. Az újabb nyelvtudomány praktikus és nyelvi szempontok figyelembevételével három nyelvjárásterületet különböztet meg s ezek: az *alnémet*, a *középnémet* (mitteldeutsch vagy binnendeutsch) és a *felsőnémet* (oberdeutsch), amely utóbbi két terület a felnémetnek kettéosztásából származott. E felosztásnak oka szintén a II. hangeltolódás, amely az alnémet területen egyáltalán nem érvényesült, a középnémettségben némileg, a felsőnémet területen azonban teljesen végbement. Más szempontok szerint is osztályozták a német nyelvjárásokat (pl. a kicsinyítő képzők szerint), de ma a hangeltolódás alapján említett csoportosítás az általános s ehhez csatlakozunk mi is.¹

A felnémet nyelvjárások.

Az ötödik században Kr. u. a német nyelvben azok a mássalhangzók, amelyek az I. hangeltolódás idején az indogermán záróhangokból fejlődtek, újra mozgásba jöttek s megváltoztak. A pro-

¹ Vö. Paul H., Deutsche Grammatik. Halle, Niemeyer, 1916. I. 85. 1.

cessus Longobardiában indult meg s a bajor nyelvterületen keresztül a középnémet nyelvjárásokra is áthatott, mígnem az alnémet határvonalnál megállott.

Változás már jókorán a nyugati germánságban is történt, ahol a *t*, *ð*, *z* közül csak a *t* maradt meg hosszabb ideig eredeti minőségében intervokális helyzetben (*geþan*), egyébként ezek a hangok *b*, *d*, *g*-re változtak.

A felnémet hangeltolódás csak a *p*, *t*, *k* és a *b*, *d*, *g* hangokat érte, a spiránsokat (*f*, *þ*, *s*, *h*) nem.¹ Ha a hangokat egyenkint szemügyre vesszük, változásukat röviden így foglalhatjuk össze:

Germ. *p* a bajor, alemann és keleti frank nyelvjárásban szavak kezdetén, kettőzéskor és mássalhangzó után *pf* (*ph*-nak írva) lett, a rajnai frankban azonban a *p* csak *l* és *r* után lett *pf*-fé, a középfrankban pedig sohasem. Pl. ószász *pund*, baj. al., kel. fr. *pfunt*, rajn. és köz. fr. *pund* (Pfund); ószász *plëgan*, baj., al., kel. fr. *phlëgan*, rajn. és köz. fr. *plëgan* (pflegen); ószász *skeppian*, baj., al., kel. fr. *skepphen*, *skephen*, rajn. és köz. fr. *skeppen* (schöpfen); ószász *thorp* baj., al., kel. és rajn. fr. *thorph*, köz. fr. *thorp* (Dorf); ószász *hëlpan*, baj., al., kel. és rajn. fr. *hëlphan*, köz. fr. *hëlpan* (helfen).

Ha a germ. *p* két magánhangzó közt vagy magánhangzó után állott, akkor *ff*, illetőleg *f* lett. Ez a változás az összes fentebbi nyelvjárásokban végbement. Pl. ószász *opan*, ófn. *offan* (offen); alnémet *wapen*, ófn. *waffan* (Waffe); ószász *skip*, ófn. *scif* (Schiff).

Érdekes továbbfejlődést mutat a keleti középnémet (thüringiai, szász és sziléziai) dialektusokban a szókezdő *pf*, mely egyszerűen *f*-fé lett: *Ferd* (Pferd), *Fund* (Pfund) stb. A felnémet nyelvjárásokban pedig *r* és *l* után az affrikáta szintén *f*-fé vált: ófn., kfn. *hëlphan* < *helfen*, *thorph* < *Dorf*, *scharpf* < *scharf* stb., de az ófn. *carpho* *Karpfe* maradt.

Megemlítendő még az, hogy a rajnai és középfrank, a felsőszász, sziléziai és thüringiai nyelvjárások az *mp*-hangcsoport második komponensét nem változtatták meg, de még a kettőzésekben (*pp*) sem történt változás. A felnémet nyelvjárások csak

¹ A *þ* < *d* csak a II. hangeltolódás után lett és nemcsak felnémet, hanem az egész német nyelvterületen.

a *sp* kapcsolatban őrizték meg a *p* eredeti értékét. Pl. *Klumpen*, *Lump* stb. (ezek az ófn. nyelvbe a középnémetből jöttek); szász *schöppen*, *huppen*, feln. *schöpfen*, *hüpfen*; ófn. *spêhôn* (spähen), *spaltan* (spalten) stb.

A *p* nem affrikálódott még azokban az idegen szavakban sem, melyek a II. hangeltolódás befejezése után jöttek a német szókincsbe: ófn. *paradis* (lat. *paradisum*), ófn. *predigôn* (lat. *prædicare*), ófn. *tēmpal* (lat. *templum*) és így tovább.

Germ. t a felső- és középnémet nyelvjárásokban (kivéven a középfrank *töschēn* [zwischen] szót) a szavak kezdetén, kettőzéskor és mássalhangzó után a szó közepén és végén *tz* (ált. *z*-nek írják) lett: óang. *timber*, ófn. *zimbar* (Zimmer), óang. *lettan*, ófn. *letzan*, *lezzēn* (verletzen, hemmen), gót *herto*, ófn. *herza* (Herz), ószász *holt*, ófn. *holz* (Holz).

Két magánhangzó közt vagy magánhangzó után a szó végén a *t* = *ʒʒ* (ejtsd *ss*), illetőleg *ʒ* lesz. Ez a változás csak ezt a négy középfrank szót nem érte: *allet* (alles), *it* (es), *that* (das), *wat* (was), egyébként az egész felnémet nyelvjárás területén érvényre jutott. Pl. ószász *watar*, ófn. *waʒʒer* (Wasser), gót *Ɔata*, ófn. *daʒ*, ószász *hwat*, ófn. *hwaʒ* (was).

A *t* nem változott ezekben a mássalhangzó csoportokban: *tr*, *st*, *ft*, *cht*: ószász *treuwa*, ófn. *triuwa* (Treue), gót *stains*, ófn. *stein* (Stein), gót *nahts*, ófn. *naht* (Nacht), óang. *craeft*, ófn. *kraft* (Kraft).

Germ. k az alem. és bajor nyelvjárásokban a szavak kezdetén, kettőzéskor és mássalhangzó után a szó közepén vagy végén *kh* (*ch*-nak írják) lett, a frank nyelvjárásokban azonban nem változott: gót *kaurn*, baj. al. *chorn* (*ch* = *kχ*), frank *korn* (Korn), gót *marka*, baj. al. *marcha*, frank *marka* (Grenze), alnémet *līkken*, baj. al. *lēchôn*, frank *lēcken* (lecken).

Két magánhangzó közt vagy magánhangzó után a szó végén minden felnémet nyelvjárásban germ. *k* = *hh*, illetőleg *h*: ószász *saka*, ófn. *sahha* (Sache), gót *ik*, ófn. *ih* (ich).

Az ófn. *sk*, *sc* kapcsolatban a *k* változást nem szenvedett, de a kfn.-ben már *sch*-sé lett: ófn. *scîba*, kfn. *schîbe* (Scheibe), ófn. *tisc*, kfn. *tisch* (Tisch).

Ma a germ. *k*-nak megfelelő *k*-t (kivéven, ahol *hh*, *h* lett) magánhangzók előtt aspirálva ejtjük (*Khind*), az alemann dialektus azonban helyett *ch*(= *χ*)-t mond: *chirche* (Kirche).

Egy-két az alnémetből jött jövevényt szó az eredeti germ. *k*-t mutatják még fel: *Spuk* > aln. *spook*, *Laken* > aln. *lakan* (Bettlaken) stb.

Germ. *b* a bajor és alem. nyelvjárásokban általában *p* lett, de szóközépi helyzetben vokálisok közt néha megmaradt *b*-nek. A XI. században azonban a *p* megint eltűnik s helyén a régi *b* jelenik meg, a kettőzésben azonban megmaradt a *p*. A kel. és rajn. fr. nyelvjárásban megmaradt a régi *b*, a középfrankban is, csak hogy itt intervokális helyzetben még egy ideig az ősgerm. *t* is megvan. Pl. gót *bairan*, ószász *bēran*, baj. al. *pēran* (XI. sz. *bēren*), frank *bēran* (tragen), gót *sibun*, ószász *situn*, baj. al. *sipun* (XI. sz. *sibun*), kel. és rajn. fr. *sibun*, középfrank *situn*, (később *sibun* [sieben]), gót *sibja*, baj. al. *sippa*, frank *sibbia* (Sippe) stb.

Germ. *d* a baj., al. és keleti fr. nyelvjárásokban *t* lett, a közép- és rajn. fr.-ban *d* maradt minden helyzetben. A germán kettős *d* rövid magánhangzó után és *j* előtt (mely az ófn.-ben eltűnt) a felnémetben *tt* lett. Pl. gót *dags*, baj., al. és kel. fr. *tac(g)*, rajn. és középfr. *dag*; gót *bindan*, baj., al., kel. fr. *bintan*, rajn. és középfr. *bindan*; gót *bidjan*, ószász *biddian* (westgerm. Konsonantendehnung!), ófn. *bitten* stb.

Germ. *g* a baj. és al. nyelvjárásokban rendszeren *k*, a frankban *g*. Pl. gót *dags*, baj., al. *tac*, frank *dag*; gót *gasts*, baj., al. *kast*, frank *gast*; ószász *liggian*, baj., al. *licken*, frank *ligen* (liegen).

Az úfn.-ben a baj. és al. *kk*, *cc*-nek újra *gg* a megfelelője: baj., al. *rocko*, úfn. *Roggen*. Az úfn. irodalmi nyelvben lévő *gg*-s szavak — különösen a tengerészethez vágók — rendszeren kölcsön-szavak az alnémet nyelvből.

A *g*-hanggal kapcsolatos még egy-két ófn. sajátosság. Így 1. hogy az eredeti *g*, *e* és *i* előtt *j*-vé lett: ófn. *gēhan*, *jēhan* (bekennen), ófn. *gēsan*, *jēsan* (gären), ófn. *gētan*, *jētan* (jäten). Kivételes szó az ófn. *gāhi*, kfn. *gaehe*, úfn. *jäh*; 2. az *-agi*-, *-egi*-hangcsoportokban az ófn.-ben és kfn.-ben a *g* kiesik, a *tregis* — *treis*, a *tregit* — *treit* lesz s így tovább. Egyszerűen eltűnt a *g* e három szóban: *Eidechse* (kfn. *egedeche*), *verteidigen* (kfn. *vertagedingen*), *Sense* (kfn. *segense*).

Egyébként felemlítendő, hogy északi- és középnémet nyelvjárásokban a *g* helyett *j* szokott lenni szavak kezdetén: *gut* —

jut, gans — *jans*, az *-ng*-ben pedig a *g* a felsőnémetben *κ*-né asszimilálódik: *jung* — *juκ*, *Ungarn* — *uκn* s így tovább.

Azt a nyelvterületet, amelyen a most vázolt hangváltozás végbement, *felnémet nyelvjárasterületnek* nevezzük. Ennek a határvonalát is megrajzolhatjuk Wenker alapján s ezt a következő módon írhatjuk le: vonalunk Limburgtól délre a Maas mellett indul útjára, megkerüli az alnémet Eupent s aztán északnak vonul a Rajna felé. Aachent nem éri, Kölnt sem. Ezek mellett nyugaton megy el és aztán kissé északkeleti irányban tartva Benrathnál eléri a Rajnát, Innen aztán kissé délkeleti irányban haladva Siegenben állapodik meg. Ekkor északkeleti irányba veszi útját s Magdeburgtól délre az Elbehez siet, majd Wittenberg felé tart, de aztán délkeletnek vett útjából merészen a Spreehez kúszik, melyet Lübbennél ejt útjába. Innen már nincs nagy útja. A Spreetől az Oder felé megy s ezt Fürstenberg mellett lépi át, innen a Warthehez siet, ezt Birnbaumnál el is éri és ezzel útját be is fejezte. Itt már a szláv nyelvterületbe ütközik.

A most leírt vonal a felnémet nyelvjárások határvonala az alnémet nyelvterület felé s neve Wenker szerint *Benrather Linie*. Ami ezen vonal alatt van, az mind *felnémetség*. Ezt a felnémetséget a tudomány újra két részre osztja: *felső- és középnémet nyelvjárasterületre*. A kettő közti határvonal Strassburgtól nyugatra indul ki, merész északkeleti irányban a Rajna felé tart és ezt Speeger tájékán érinti. Ezután a Neckaron át az Odenwald mellett Meiningen irányában halad, innen a Saalon keresztül az Erzgebirgbe jut s aztán a szász Altenburg és Plauen közt kissé délfelé tartva s az Eger folyót átlépve Marienbad tájékán a cseh nyelvterülethez érkezik. Innentől kezdve útja kétirányú. Az egyik Pilsenen és a Böhmerwaldon át Budweis felé megy. Budweis városát szláv nyelvgyűrű veszi körül, melynek keleti területén a mi vonalunk továbbsziklik s a morvaországi Thaya balpartján szalad, míg csak el nem éri a Morvát (March). Ettől kezdve a Morva mellett halad egészen Pozsonyig, ahonnan délkeleti irányban megy tovább. Ez útjában Rajkát, Magyaróvart, Mosonszolnokot, Mosonszentpétert és Mosonszentjánost érinti. Innen a Hanságon át a Fertő felé ível, mígnem Balf vidékéről Kőszegnek veszi útját. Kőszegről az Irottkőre ér, Rohoncot megkerüli s délnek indulva Karácsfánál megpihen. Ezután a Rába mentén Nagyfalváig megy,

ahonnét délnyugati elhajlással Kismária havasnál a stájerországi német nyelvjárásterületet éri el. A másik út Marienbadnál kezdődik s a régi cseh határral párhuzamosan — de kb. 50 km-rel beljebb — Königgrätzig halad és e fölött az Elbet lépi át. Most Olmütz és Teschen az iránya, amely utóbbi vidéken a szláv nyelvterületbe torkollik.

A Strassburg—Marienbad—Königgrätzi határvonal és a Benrather Linie közt lévő nyelvjárásterületen közép-német nyelven beszélnek, a Strassburg—Marienbad—Pozsonyi vonaltól délre pedig a felső-német nyelvjárás a szellemi érintkezés eszköze. Nézzük ezeket egyenként.

A felső-német nyelvjárás.

Hogy hol beszélnek a felső-német nyelvjárást, azt előbb láttuk; hogy mi jellemzi általában, azt fentebb szintén vázoltuk. Most az a feladatunk, hogy belső tagoltságát és a kisebb területek döntően jellemző tulajdonságait ismertessük.

Az egész terület három nagy részre oszlik: a *bajor-osztrák*, *alemann-sváb* és *felsőfrank* nyelvterületre. A bajor-osztrák nyelvjárást ismét két¹ majd három részre osztották.² Ez utóbbit Behaghel ajánlja s az ő nyomán ez a beosztás majdnem általánosan³ elfogadott, csak Wrede Ferdinand⁴ veszi legújabban tartományok szerint a bajor-osztrák dialektusokat.

A hármas felosztás szerint van *északi-* (nordbayrisch), *közép-* (mittelbayrisch) és *délbajor* (südbayrisch) nyelvjárás. Az *északiba* a *felső-pfalzi* (oberpfälzisch) és a *cseh-német* (westböhmisches), a *középbajorba* az *óbajor* (altbayerisch), a *felső-* (oberösterreichisch) és az *alsó-ausztriai* (niederösterreichisch), a *déli bajorba* pedig a *tirol*i (tirolisch), *karintiai* (kärntisch) és *stájer* (steirisch) nyelvjárások tartoznak.

¹ Lessiak, Prim., Die Mundart von Pernegg. PBB. 28, 7. II.

² Behaghel, O., Geschichte der deutschen Sprache. Strassburg, Trübner, 1911. 52. I.

³ Vö. Reis, Hans, Die deutschen Mundarten. Berlin—Leipzig, Göschen, 1912. — Pfalz, Anton, Kurze Übersicht über die bayerischen Mundarten. München, 1913. — Lehnhardt, A. Fr., Die deutschen Mundarten. Bamberg, 1916. — Schwartz Elemér, Kritikai megjegyzések a bajor nyelvjárások felosztására. EPhK. 43, 183. II.

⁴ Wrede, Ferd., Deutsche Mundartforschung und -dichtung in den Jahren 1907 bis 1911. ZfdMaa, 1915. évf.

Főjellemvonása az *északinak* az, hogy benne a kfn. *ie-, uo-, iu-*nak *ei, ou, öu-*vá változik; a *középbajor területén* az ófn. *é* és *ô* monophthongus marad, a magánhangzó előtti *k* pedig aszpirált (*kh*), különben palatális hang, a *déli bajor nyelvjárásban* pedig az ófn. *é* és *ô* diphthongizálódik, a *k* pedig minden helyzetben aszpirált hanggá lett.

A bajor nyelvjárástól nyugatra a *sváb-alemann*, északnyugatra pedig a *frank* dialektust beszélik. Az *alemann-bajor* határ Davostól északkeletre kezdődik és a Lech forrásvidéke fölött befejeződik, innen a Lech-folyó maga egészen a torkolatáig a *bajor-sváb* választóvonalat képezi; a Lech-folyó torkolatától pedig Eichstädt mellett északra indul útjára a *bajor-frank* határ, amely Nürnberg kikerülésével kissé északkeletre tart s Eger és Plauen közt áthaladva rászalad a középnémet nyelvjárásterületre.

A sváb és alemann nyelvjárásokat a következő északnyugatról délkeletre induló határvonal határozza meg: Waldkirch — a Neckar forrásvidéke (Villing) — a Dunán át Ravensburg tája — innen kis északra nyuló körívben az Iller-folyón át a tiroli határ.

Ily módon Svájc, Vorarlberg, a nyugati Tirol, Elsassz, a Schwarzwald egy része az alemann dialektus hazája. Ezt is két részre szokták felosztani: *felső-* (hoch) és *alsó-alemann* (nieder-alemannisch) nyelvjárásra. A kettő közti határvonal kb. Mühlhausen és Basel közt indul el, Basel fölött eléri a Rajnát, e mellett majdnem Freiburg i/Br.-ig szalad, de ezt a várost kikerüli, aztán délnyugati irányba csapva át keresztülmegy a bodeni-tavon és Oberriednél eléri a Rajnát. Innen keletre megy s Vorarlbergben a Lech-folyó forrásvidékén eléri a bajor nyelvterületet. Ami ettől a vonaltól délre van, az a *felső-*, ami ettől északra van, az az *alsó-alemann* nyelvjárásterület.

Mindkettőt egyformán jellemzi, hogy bennük a kfn. *i, u, iu* megmaradt eredeti minőségében a mai napig. E mellett az alsó-alemann még az jellemzi, hogy ebben a *k* < *ch* lett. A felső-alemannban ez a sajátosság nincs meg, ellenben az a jellemzője, hogy a keleti tájon az ind. praes. pluralisában az összes személyek *-ed(-et)*-re egyenlítődték ki.

A felsőnémetiségben, főleg a bajor részen, még sok a kutatni való és éppen azért az egyes kisebb területeket se nem jellemezhetjük behatóbban, sem pontosabban el nem határolhatjuk.

A felsőnémet nyelvjárások közül a *sváb* dialektus is meg lehetőszen nagy területen él a német nép száján. A bajor-sváb és a sváb-alemann határvonal meghúzásával már némileg körülhatároltuk területét, csak a felsőfrank nyelvjárások felé nem rajzoltuk meg szegélyét. Ezt megkapjuk, ha a Lech torkolatától nyugati irányban ívet rajzolunk, amely Heilbronn alatt a Neckart lépi át s innen délnyugati irányban kb. Waldkirchnél rászalad az alsó-alemann nyelvjárásterületre.

Ezt a nyelvjárást az jellemzi, hogy ófn. $i < e + i$ lett. Ezenkívül s előtt az n nazálásban vész el; i , u , $ü$ nazálisok előtt e , o , $e(ö)$ lesz; a kicsinyítő képzője a *-le*, az igék plurális végződése: *-et*; a *gehen*, *stehen*, *haben* és *lassen* igék mint *gân*, *stân*, *hân*, *lân* jelennek meg.

Ugyancsak a felnémettségbe számítom — a mai hangtani állapotokat tartván szem előtt¹ — a *felsőfrank*, azaz a *keleti* és *déli rajnai* frank nyelvjárásokat.²

A felsőfrank nyelvjárás déli határa kb. Hagenaunál indul el délnyugatnak a Rajnán keresztül s aztán Waldkirch felé tart, innen a Lech torkolatáig területét a sváb-frank, majd pedig a bajor-frank határ szabja meg. A középnémet nyelvterület felé pedig a marienbadi vonal ideeső része képezi határát.

A felsőfrank nyelvjárások közül a *keleti frankot* (ostfränkisch, hochfränkisch, mainfränkisch) jellemzi, hogy a II. hangeltolódás majdnem minden sajátsága megtalálható benne, a germ. d -t is már régen t -vé alakította s azonkívül kicsinyítő képzője az *-l*. A *déli rajnai frank* a germ. d -t a II. hangeltolódáskor nem változtatta meg.

A középnémet nyelvjárás.

A középnémet nyelvjárásokat azon a területen beszélik, amely a Benrather és a Strassburg—Marienbad—Königgrätz vonal között terül el. Két nagy csoportra szokták őket osztani: nyugati (westmitteldeutsch) és keleti középnémet (ostmittel-

¹ Vö. Paul, Deutsche Grammatik, I. 91. 1.

² Petz Gedeon ezeket ófn. hangtani sajátságuknál fogva a nyugati középnémet dialektusok közé sorolja, Behaghel pedig a kicsinyítő képzők alapján a felsőnémet nyelvjárások közé.

deutsch) dialektusra. A kettő közti határt egy a Fulda forrásánál meginduló, a Werrához siető, majd pedig innen megint a Fulda torkolatához hajló kis körív adja meg. Ettől a vonaltól keletre a keleti, nyugatra a nyugati középnémet dialektust beszélnek.

A nyugati középnémetiségbe a *középfrank* (mittelfränkisch) és a *rajnai frank* (rheinfränkisch) nyelvjárások tartoznak. A kettőt az a vonal választja el, amely Metz és Strassburg közt Falkenberg alatt kezdődik és a Saargebieten át Saarbrücken mellett St. Wendel és Kusel közt a Rajnához szalad. Innen folytatódagosan északnyugati irányban a Lahn felé tart, Dieznél észak felé megy és Siegentől nem messze eléri a Benrather Liniet. Ettől a vonaltól nyugatra van a *rajnai frank*, keletre a *középfrank* nyelvjárás-terület. Az utóbbi területen újabb osztályozást is eszközölt a nyelvtudomány, amennyiben *ripuar* (ripuarisch) és *moselfrank* (moselfränkisch) részre tépte szét azzal a határvonallal, amelyet St. Vith és Siegen összekapcsolásából kapunk.

A középnémetiség általános jellemvonásait már fentebb körvonalaztuk. Most csak annyit jegyzünk meg, hogy a ripuarfrankban (Köln, Aachen, Bonn vidéke) az *-rp* és *-rd* hangeltolódást nem szenvedett a II. lautverschiebung alkalmával, a moselfrank azonban mind a két hangcsoportban átváltoztatta a második elemet, még pedig a *p*-t *f*-re, a *d*-t pedig *t*-re. A rajnai frank (Cassel, Elsass egy része, Württemberg egyes vidéke, Frankfurt a/M., Worms, Rheims, Speyer, Heidelberg, Mannheim, Karlsruhe) megtartotta régi germ. *t*-t *allet*, *it*, *wat*, *dat* szavakban s a germ. *p*-t is csak *l* és *r* után tette affrikatává.

A keleti középnémet nyelvjárások: a *sziléziai* (schlesisch), a *felsőszász* (obersächsisch) és a *thüringiai* (thüringisch). Az elsőt Sziléziában és Csehország egyes vidékén, a másodikat Szászország egy részében és Csehország Elbe körüli részén, a harmadikat pedig Gotha, Erfurth, Merseburg és Weimar tájain beszélnek.

A keleti középnémet dialektusokat nagy általánosságban az jellemzi, hogy a germ. szókezdő *p*-t *pf*-fé, illetőleg *f*-fé változtatták.

Meg kell még említenünk, hogy a középnémet nyelvjárás-területen akad egy-két felnémet nyelvsziget is és ezek egyike a sziléziai Riesengebirgben a Zillenthalban van, a többiek Iglau, Zwittau, Prága, Brünn vidékén, majd pedig Posen és Elbingtől délre.

Az alnémet nyelvjárások.

Az a terület, amelyen a II. hangtolódás egyáltalán nem érvényesült, az alnémet nyelvjárásterület (niederdeutsches Sprachgebiet) és ez geográfaiilag a Benrather Linietől északra esik. De ezen a területen sem beszélnek egyféle nyelven az emberek. A tudomány két nagy részre osztja dialektikus szempontjából Észak-Németországot, mégpedig *alsófrank* (niederfränkisch) és *alsószász* (niedersächsisch) nyelvterületre. A kettő közti határvonalat megkapjuk, ha a Rajnától nem messze eső Olpe vidékétől északnyugati irányban Barmen, Mülheim, Essen, Wesel, Bocholt érintésével Doesborgon át Zütten felé a Zuider-See-ig vonalat húzunk. Az ettől a vonaltól nyugatra eső terület az *alsófrank*, a tőle keletre eső az *alsószász* nyelvjárás hazája.

A felosztás oka, hogy a rendes alnémet sajátságokon kívül alsófrank területen az ind. praes. plur. 1. és 3. személyében *-en*, az alsószász területen pedig ugyanezen időben és személyekben *-et* a végződés.

Az alsófrank nyelvjárásban az úgynevezett *Uerdinger Linie*-ben — a francia Tirlemont, Cleve és Elberfeld összekapcsolásából kapjuk — Wenker azt tapasztalta, hogy a germ. *k ich, mich, dich, sich, auch* szavakban és nem ritkán a *-lich* melléknévképzőben is *ch*-ként jelenik meg s épp ezért ezt a *ch*-vonalat a többi alsófrank község nyelvétől elválasztotta. Politikailag nagyjában a Rheinprovinz északi részébe esik a Uerdinger Linie. A többi alsófrank nyelvjárást Belgium egy részében (flämisch) és a nem fríz Hollandiában (holländisch) beszélik.

Az *alsószász* dialektust Niederland északi részében, Westfalenben (Siegen vidékét kivéve) a nem fríz Hannoverben, a régi Kurhessen északi csúcsán, Braunschweigban, Oldenburg nagy részében, a nem fríz és nem dán Schleswig-Holsteinban, Hamburg-, Lübeck-, Bremenben, a magdeburgi kerületben, Anhalt egyes területein, Mecklenburgban, Pommernben, Brandenburgban, Nyugat- és Kelet-Poroszországban beszélik a clevei és klausthali középnémet nyelvszigetek kivételével. De ez az alsószász nyelvjárás (a XVII. századtól plattdeutschnak is mondják) sem egyforma az egész területen. Más az anyaországban (a germán Stammland) és más a telepítési területen (a szlávból germánizált Kolonialgebiet).

Az anyaország nyelvjárásai kétfélék: olyanok, melyek a személyes névmás dativusában *mi-*, *di-*t mutatnak és az accusativust pedig vagy gutt. nélkül vagy azzal képezik (*mi*, *di* vagy *mik*, *dik*), másodsorban olyanok, melyekben a személyes névmás dat. és acc. *mik-mek* és *dik-dek*. Az utóbbi sajátság az Elbe és Weser közt lelhető fel.

A telepítési terület három részre osztható: az első az Elbetől az Oderig, a második az Odertől a Visztuláig, a harmadik a Visztulától keletre Lengyelországig tart. Az első jellemzi, hogy a régi szóvégi *n*-ket mindenütt megőrizte, a másodikat, hogy a régi *n* csak gerundiumos alakokban van meg, a harmadikon pedig a szóvégi *n*-nek semmi nyoma.

Részletesebben is fel szokták osztani e nyelvjárásterületet, de ennek a hazai nyelvjáráskutatásnál nincs nagy jelentősége.¹

A magyarországi német nyelvshzigetek.²

A nagynémet és osztráknémet összefüggő nyelvjárásterületen kívül a világ majdnem minden részén akadunk németekre. Így Oroszországban, Horvát-Szlavonországban, Bukovinában, Dél-Tirolban, Piemont- és Friaulban, majd pedig Gottscheeben és a Verona fölötti 13 német községben is laknak németek. Hogy Afrikában és Amerikában is vannak, kik német nyelven beszélnek, fentebb említettem. Az összes nem németországi és osztráknémet német nyelvjárásterület közül bennünket elsősorban a hazai nyelvshzigetek érdekelnek, mert ezek kutatását tűztük ki célul. Mikor azonban ezekről szó esik, arra kell gondolnunk, hogy a hazai német nyelvjárásokat nem lehet úgy mint a nagynémetekéit nyelvjárási sajátságok szerint elhatárolni, hanem csak területileg, mert nálunk a német jövevények letelepedése nem nyelvjárási, hanem gazdasági és politikai szempontok szerint történt. De még akkor sem, ha a nyelvjárások a letelepedésnél számba jöttek volna, még akkor sem lehetne nálunk hangtani sajátságok alapján a német nyelvjárásokat osztályozni, mert ehhez még sok előmunkát szükséges. Mindamellet lehetőséget szerint felsorolom nyelvjárásterületeinket.

¹ Vö. Grimme, Hub., Plattdeutsche Mundarten. Berlin-Leipzig, Göschen, 1910.

² Az irodalmat I. a III. részben.

A legrégibb magyarországi német nyelvjárásterület a *nyugat-magyarországi*, amely még ma is egyszerűen folytatása a stájer, illetőleg az osztráknémet nyelvterületnek. Az eddigi kutatások azt mutatják, hogy az e területen élő németek bajorosztrák nyelvjárást beszélnek, még pedig délen (a Rába és Lapincs mentén) *dél*-, a hiencségben (a Lapincstól kb. Moson megyéig) *észak*- és a Heidebodenen (Moson megyében) *középbajort*.

Nagyon régi és a nyugati nyelvterülettel összefüggő a *pozsonyvidéki* német nyelvjárásterület, amelyen szintén a bajorosztrák dialektus az uralkodó.

A második legrégibb hazai német telepek közé a *szepesit* veszem. Ennek legjobb ismerője és legszorgalmasabb kutatója Gréb Gyula. Ő a következőképen gondolkodik a felsőmagyarországi német nyelvjárásokról: A felsőszepesi nyelvjárás csoport (Oberzipser Ma.) a déli szepesitől (Gründler Ma.) megkülönböztetendő. Az előbbi a Poprád- és Hernád-völgyben és azok kiágazásaiban terül el, utóbbi a Gölnicz folyó völgyében és annak mellékvölgyeiben. A Poprád völgyében nyugatról keletre haladó sorrendben 1. a Szepesi Felföld (Oberland), 2. a Szepesi Alföld (Niederland), 3. Komlóskert (Hobgarten) nyelvjárása különül el egymástól. A *Szepesi Felföld* és Alföld nyelvjárásának legjellemzőbb sajátága a sok diphtongus pl. *ebent* (Abend) *šne* (Schnee) és a kicsinyítő képzők gyakori alkalmazása, pl. *jeŋrxn* (ein kleiner Junge). E sajátágai tekintetében megegyezik Bielitz környékének (Osztrák-Szilézia) és Gleiwitz melletti Schönerwald nyelvsziget nyelvjárásával a lengyel Felsősziléziában s mindezen vidékeknek északsziléziai vidékekről (Grünberg és Oels környéke) történt gyarmatosítására vall. Más nyelvi sajátágok a felsőszepesi nyelvjárásnak a nyugati érchegységivel való összefüggésre mutatnak. A *déli szepesi* (Gründler) nyelvjárásban, melyhez különben a szomszéd megyékből Dobsina, Felső- és Alsó-meczenzéf és Stósz is hozzászámítandók, egyrészt *keleti közép-német* (főleg nyugati érchegységi), másrészt felsőnémet (bajor és keleti frank) nyelvi elemek ismerhetők fel. Végül Szepes megye legészakibb szélén a Dunajecz folyó mellett fekvő Sub-Lechnitz (tisztá evang.) német nyelvsziget nyelvjárása sváb (állítólag württembergi) jellegű.

A többi északmagyarországi német nyelvjárásterület, *Német-*

próna és vidéke, Körmöczbánya és a máramarosi német nyelv-szigetek még a tudomány számára ismeretlen területek.

Ha a hazai német telepek régiségét nézzük, akkor harmadik helyen az *erdélyi szászokra* kell gondolnunk, kik óriási szorgalom-mal és tudással kutatták nyelvüket. Az eredményeket Huss Richard foglalta össze és megállapította, hogy Erdély északi részén lévő német nyelv-szigetek a délluxemburgi nyelvjáráshoz, a *délerdélyiek* pedig főleg a moselfrank-ripar keverékterület nyugati részéhez tartoznak oly megszorítással, hogy az úgynevezett „bis-csoport a nyugati Eifel-terület, a sae-csoport pedig az északnyugat-moselfrank terület jellegét mutatja“.

A többi hazai németség későbbi eredetű. Főleg akkor jött, mikor a török 150 évi garázdálkodás után kivonult az országból és ott telepedett le, ahol lakatlan volt a vidék. A be- és letelepítés ezért minden nagyobb koncepció nélkül történt, úgyhogy egy és ugyanazon faluban, s különösen egy és ugyanazon lakatlan területen a legkülönbözőbb nemzetségek ütték fel sátrukat. Így ezeken a vidékeken egy sajátságos processzus indult meg: különböző dialektusok összekeveredtek és egy új és egységes keverék nyelvjárást hoztak létre. Azok a területek, ahol ezek a jelenségek gyakoriak (kivételek persze vannak): a *Bánát*, a *Bácska*, *Tolna-Baranya* (Schwäbische Türkei), *Buda környéke* (Ofner Berge), a *Vértes hegység* (Schildgebirg) és a *Bakony*. Ide számítjuk még a *Kőrösök* és a *Somogy* egy-két német nyelv-szigetét és a homogén szatmármegyei svábságot. Mindegyik területen történtek eddig kutatások, mindamelllett oly kis eredmény-nyel, hogy ezekről még világos képet nem nyújthatunk. A déli németség legjobb ismerője, Schmidt Henrik foglalkozott e problémával és *Die deutschen Mundarten in Südungarn* címmel rendkívül érdekes eredményekhez jut, de kellő előmunkálatok hiánya miatt az egész déli németségről áttekinthető képet még nem tud nyújtani, csupán annyit lehet mondani, hogy itt főleg rajnai frank (középnémet) nyelvjárások vannak, melyekbe nem ritkán felsőnémet elem is került.¹

¹ Schmidt Henrik ezt így mondja: „es kommen unseres Wissens nur rheinfränkische, südfränkische, rechtsrheinisch-alemannische und bayrisch-öst. Mundarten in Südungarn vor“ (668. l.).

A többi vidék német nyelvjárásairól még keveset tudunk. A Bakonyból csak a középbajor Béb vidék ismértetes, a buda-vidéki nyelvjárasterületből pedig csak az északbajor Zebegény talált művelőre. De a szatmármegyei németek nyelvét Vonház históriailag meg nyelvészetiileg is feldolgozta, s megállapította, hogy az egész telepítés sváb eredetű.

*

Hogy az összes német dialektusokról áttekinthető képet kaphassunk, táblázatban mutatom be ezeket:

I. Felsőnémet nyelvjárás.

1. Bajor-osztrák :
 - a) északi bajor (felsőpfalzi, csehnémet);
 - b) középbajor (óbajor, felső- és alsóausztriai);
 - c) déli bajor (tirol, karintiai, stájer).
2. Alemann-sváb :
 - a) alemann (felső- és alsó-alemann);
 - b) sváb.
3. Felsőfrank :
 - a) keleti frank,
 - b) déli rajnai frank.

II. Középnémet nyelvjárás.

1. Nyugati középnémet :
 - a) középfrank (ripar-fr. és mosel-frank);
 - b) rajnai frank.
2. Keleti középnémet :
 - a) sziléziai,
 - b) felsőszász,
 - c) thüringiai.

III. Alnémet nyelvjárás.

1. Alsófrank.
 2. Alsószász.
-

MÓDSZERTANI ÚTMUTATÁSOK HAZÁNK NÉMET NYELVJÁRÁSAINAK FELDOLGOZÁSÁRA.

A hazai német nyelvjárások feldolgozásának célja és módja.

Mióta Petz Gedeon nyelvtörténeti előadásaiban felhívta a figyelmet német nyelvjárásainkra s mióta az ő indítványára a M. Tud. Akadémia (1903) kimondotta, hogy a hazai nem-magyar nyelvjárások tudományos feldolgozására irányuló rendszeres munkásságot kezd meg s külön gyűjteményes vállalatot indít meg,¹ azóta szép számmal jelentek meg német nyelvjárástanulmányok hazánkban. Fokozatos fejlődés volt azonban szükséges ahhoz, hogy e dolgozatok eljussanak oda, ahol ma állanak. Így érthető, hogy ezek eleinte tisztán nyelvtudományi problémákat oldottak meg s csak később kezdettek nyelvi szempontokat földrajzi, történeti, végül folklorisztikai elemekkel is egybekapcsolni s ezáltal művelődéstörténeti — szorosabban véve telepítéstörténeti — célokat szolgálni. Minthogy hazai német nyelvjáráskutatásunk így egy-két évtized alatt jelentős szerephez jutott, magyar tudományos szempontból is kívánatos, hogy a cél szemmeltartásával az eszközöket, az eljárást, a kutatási módot, a módszert is megállapítsuk, mellyel ily jellegű dolgozataink készüljenek.

Kettős lehet a cél, melyet nyelvjárástanulmányainkkal szolgálhatunk: az egyik tisztán nyelvtudományi, a másik nyelvtudományi és művelődéstörténeti. Ha ugyanis csupán azért vizsgálunk egy hazai német dialektust, hogy pontosan megállapítsuk a hangjainak fonetikai értékét vagy hangrendszere történeti fejlődését, avagy a nyelvjárás alaktani sajátságait és mondatbeli szerkezeteit,

¹ Magyarországi német nyelvjárások. A M. Tud. Akadémia nyelvtudományi bizottságának megbízásából szerkeszti Petz Gedeon. Budapest, M. Tud. Akadémia. 1905-től.

akkor tisztán nyelvészeti célt szolgálunk. Ha azonban egy-egy nyelvjárástanulmány nyelvészeti eredményét a hazai történelemnek is akarjuk nyújtani, hogy ez azt felhasználhassa a telepítéstörténetnek megírásánál, akkor a nyelvészeti célon kívül művelődéstörténeti célt is tűztünk magunk elé. S éppen ez utóbbi körülmény miatt hazánkban a német nyelvjárástanulmányozás célja speciális jelleget nyert.

Nálunk kétféle német telepítésről lehet szó: régiről és újabbkoriról. A régire rendesen semmi vagy igen kevés történeti adatunk van, úgyhogy tisztán a nyelv és egyéb a nép eredetével összenőtt elem az, mely bennünket a származás kérdésében eligazít.¹ De az újabbkori telepítésre nézve már legtöbbször történeti adat, talán maga a telepesek névjegyzéke is, rendelkezésünkre áll, amiért — úgy látszik — ily telepítéseknél legfeljebb a nyelv lehet az, mi bennünket érdekel. Mégis nem tekintve azt, hogy az újabbkori kolonizációra nézve is nem egy esetben a nyelvjárás igazít el, fontos ezek tanulmányozása hazánkban még tisztán nyelvészeti szempontból is. Legnagyobb ritkaságok közé tartozik, hogy egy-egy hazai telep tisztán egy németországi községből került volna ki. A kolonizálás leggyakoribb módja az, hogy nagyobb nyelvjáróterületek különböző helyeiről jöttek a telepesek s a magukkal hozott származás szerinti különböző nyelvjárások bizonyos idő multán az új hazában egységes nyelvjárássá forrottak össze. Ez a körülmény fontos nyelvtörténeti kérdések megoldását teszi nálunk lehetővé, amire már H. Teuchert is² Schmidt Henrik³ kutatásai alapján rámutatott. Csak a „Sprachmischung“ és „Sprachausgleich“, meg a „Mehrheit entscheidet“ fontos kérdéseire akarok ráutalni, melyek főként nálunk oldhatók meg, de természetesen csak úgy, ha a kutatás módszere mind tökéletesebbé, finomabbá válik („wenn die Methode der Untersuchung . . . verfeinert wird“, Teuchert). De nemcsak ily nagy nyelvtudományi

¹ Vö. Kaindl, F., Geschichte und Volkskunde. Inaugurationsrede. Czer-novitz, H. Pardeni, 1913. — Wrede, F., Ethnographie und Dialektwissenschaft. Histor. Zeitschrift. 88, 22. II. (1902.)

² Teuchert, H., Grundsätzliches über die Untersuchung von Siedlungsmundarten. ZfdMaa., 1915. évf., 409. II.

³ Schmidt, H., Die deutschen Mundarten in Südungarn. Ung. Rundschau, 1914. évf., 656. II.

kérdések eldöntése miatt fontos az újabbkori telepítések nyelvét tanulmányozni, hanem abból a szempontból is, hogy a régibb telepések nyelve vizsgálatából kapott eredményeket módszeresen felhasználhassuk a telepítéstörténetnél. Rámutat erre a körülményre Bleyer J., mikor Teuchert fentidézett dolgozatára hivatkozva, azt írja: „A telepítéstörténet és nyelvjárástanulmány egymásra van utalva nemcsak a kölcsönös megvilágítás, hanem magasabb módszertani szempontból is. A telepítettek származási helyére vonatkozó és tisztán nyelvészeti úton nyert megállapítások ugyanis gyakran eltérnek a történetileg kétségtelen tényektől s így világos, hogy nem a történeti kutatásnak, hanem a nyelvészettnek kell módszerét revideálnia“.¹

A nyelvjárástanulmányozás kérdésének ily beállításával eljutottunk oda, hogy felvethetjük a kérdést, miképen járunk el akkor, ha nyelvjárástanulmánnyal csak nyelvtudományi vagy pedig nyelvtudományi és művelődéstörténeti célt akarunk szolgálni? Elég-séges-e bármily szókincsre támaszkodva megírni valamely nyelvjárástanulmányt s elég-e akármilyen szókészlet a munka nyelvtudományi céljának elérésére? J. Huber a nyelvjárástanulmányozás módszeréről írván, nyomatékkal mondja: „Man muss den Wortschatz mit möglichster Vollständigkeit sammeln“.² S ugyanekkor a K. Weinhold³-féle elveket hangsúlyozza, melyek szerint nyelvjárástanulmány és folklorisztika szorosan egymásra van utalva. Rendkívül jelentős nálunk e két tényezőnek egymásrautaltságát szem elől nem téveszteni, különösen a régibb telepítéseknél nem, mert világos, hogy minél több oldalról világítjuk meg a nyelvészeti munkákból levont eredményeket s minél inkább egybevágunk a különböző térről levont következtetések, annál többet bízhatunk állításunk (legyen ez most már tisztán nyelvészeti vagy egyszersmind történeti is) igazságában. Különben sem tartozik semmi annyira egybe, mint nyelvjárás és néprajz, hisz maga

¹ Bleyer J., A hazai német telepítés története s a nyelvtudomány. EPhK. 40, 143. II. (1916.)

² Huber, J., Zur Methodik der Mundartenforschung. Innsbruck, Selbstverlag, 1910. 33. l.

³ Weinhold, K., Über deutsche Dialektforschung. Die Laut- und Wortbildung und die Formen der schlesischen Mundart. Wien, Gerold u. Sohn, 1853. 9—14. II.

a tudományos terminus „folklorisztika“ is mindkettőt magában foglalja.

Így tehát bármelyik célt is tartjuk szem előtt nyelvjárás-tanulmányoknál, a nyelvi anyag mellett a folklorisztikai nem mellőzhető s épp azért szeretném most már — szakemberek tanácsainak figyelembevételével s saját tapasztalatomra is támaszkodva — ismertetni a módszert, mely a szóbanforgó nyelvjárás-tanulmányoknál leginkább célhoz vezető. Szeretném a kettős cél szemmel-tartásával egyenként szóvá tenni azokat a fejezeteket, amelyekre a magyarországi német nyelvjárás-tanulmányainknak figyelemmel kellene lenniök.

Mi legyen nyelvjárás-tanulmányaink címe? Eddigelé azt írtuk: *A rábalapincsközi nyelvjárás hangtana* vagy *A verbászi német nyelvjárás alaktana*.

Felvetődik most a kérdés, vajjon megtartsuk e címeket továbbra is vagy újakat válasszunk? Sok érv szól a régi szokás mellett, de néhány a változtatás mellett is. A címmel lehetne a dolgozat egész programját kifejezni. Pl.: *A rábalapincsközi telepítés története* (folklorisztikai és hangtörténeti alapon) vagy *A pozsonyi német telepítés* (néprajzi és nyelvtudományi alapon) vagy pl. *A rábalapincsközi németség nyelv- és telepítéstörténete*.

Ha egy-egy nyelvjárást csak a fonétika vagy más nyelvészeti szempont szerint akarunk tárgyalni, akkor megmaradhatna a régi cím: *A dobsinai német nyelvjárás hangtana* vagy *A soproni hienc nyelvjárás alak- és mondattana*.

Azt pedig feltétlen jó volna belevinni a címbe, legalább is zárójelben a „német“ szó után, hogy mily nyelvjárásról is van szó. Ebben az esetben ily címzés volna ajánlható: *A szeghegyi német (rajnai frank) nyelvjárás hangtana*.

Az ily címzéssel ellátott boríték és belső címlap között helye volna egy térképvázlatnak, mely ábrázolná a községet, illetőleg vidéket, melyről a mű szól. Eddig is megtették ezt nyelvjárás-tanulmányozóink, csak hogy nem rajzban, hanem írásban. Pedig a világos látás szempontjából feltétlen szükséges a térkép. A térkép milyenségére vonatkozólag megjegyzendő, hogy a mai állapotokat kell feltüntetnie s a helységek mellett a vidék hegy- és vízrajzát is adnia.

E vázlatok készítésénél mintául szolgálhatnak a „K. u. k.

Militärgeographisches Institut“ kiadásában megjelent katonai térképek (1:75,000) vagy a községi jegyzők irodájában meglevő kataszteri ívekhez tartozó kataszteri térképek, melyek szintén feltétlenül megbízhatók és világosak.

Minden a térképen látható helyet, vizet s hegyet a megfelelő magyar, illetőleg zárójeles német névvel is lássunk el, amely eljárás ily irányú dolgozatokban — hol az előforduló német helynevek mintegy történeti neveknek vehetők s jórészt nyelvi szempontból íródnak le német alakjukban — megfelel a M. Tud. Akadémia elveinek is.¹

A térkép csak akkor szembetűnő, ha a külső boríték és belső címlap közé helyezzük.

A folklorisztikai szempontok.

A tulajdonképeni tárgyalás első fejezete a térkép leírása lehetne. Itt behatóbban megrajzolhatjuk vidékünk, falunk képét, leírhatjuk hegy- és vízrajzát, az éghajlati viszonyokat és így tovább.

E fejezetbe tartozik a község vagy községek nevének említése magyar és német, sőt nyelvjárási alakban is. A fejezetnek ki kell terjeszkednie a helység történeti nevére, amihez jó forrásként használható az anyakönyv a lelkészi hivatalban, melyről később bővebben is szó lesz. Lehetne itt felemlíteni a helynév népies és történeti magyarázatát is.

Vidéink hegy- és vízrajza keretébe bele kell foglalni a patak-, folyó-, ér-, árok-, domb-, hegy- és dűlőneveket s ezeket is esetleg különböző korbeli alakjuk szerint feltüntetni. De feltétlenül szükséges mai hivatalosan kiírt alakjukat s nyelvjárási formájukat is lejegyezni. Az összes dűlőnevek használatos alakja a jegyzői hivatalokban megőrzött kataszteri ívekben fellelhető. Régi formájuk sokszor az anyakönyvekben vagy valamely régi, a község ládájában levő térképen található meg. A kataszteri ívek használatánál fontos, hogy számoljunk azzal, hogy ezekben a dűlők nevei gyakran tévesen vannak leírva. Ha magyar anya-

¹ Vö. Bleyer J., Bécs-Wien. Budapesti Hirlap, 1915. évf. 83. sz. — Beöthy Zsolt, Bizottsági jelentés az idegen helynevekről. Akadémiai Értesítő. Budapest, 1916. 562. II.

nyelvűek jegyezték őket fel, rengeteg hiba csúszott az aktákba. Ellenőrzésképen jó a nyelvjárási alakot a néptől megkérdezni s feljegyezni, s nagyon ajánlatos a nyelvjárásos névből rekonstruálni az irodalmi nevet.

Ezekből a nevekből csupán argumentumot akarunk szerezni a telepítésre és a hangtörténeti leírás számára. Hogy a telepítés történetére vonatkozólag e nevekből tanulságokat vonhassunk le, szükséges, hogy összehasonlítsuk annak a nyelvjárásterület dülő-neveivel, mellyel a rokonságot gyanítjuk. Az hamarosan elvállik, hogy alnémet vagy felnémet s ez utóbbi esetben ismét közép- vagy felsőnémet nyelvi formákkal van-e dolgunk. Pusztán dülő-nevekből a telepítési vidéket megállapítani nem lehet, de a további kutatásban nagy segítségünkre lesz e nevek ismerete s dolgozatunk hangtörténeti részéből kapott eredményünket ellenőrzi s megerősíti.

Miután megismertük a talajt, amelyen állunk, ismertessük röviden a történetét. Halljuk meg azt, hogy voltak-e itt rómaiak vagy más régi népek, hagytak-e ezek maguk után valami emléket, vagy a tatárjárás s török világ alatt nem szenvedett-e a föld, stb.? Mit gondol a nép hazája őslakóiról? Száll-e róla monda szájról szájra? (Mindent persze nagyon röviden!)

A régmúlt kép után mutassuk be a közelmúltét, mondjuk el, mit ír a történelem telepítésünkről, mit tart a szájhagyomány róla s mi a mi nézetünk? De adjunk helyet a szomszéd községek véleményének is.

A régi telepítéseknél jó forrás lesz a lelkesz gondjára bizott matrikula. Ritka eset, hogy az anyakönyvek valamit magáról a telepítésről mondjanak, de találunk bennük igen sok más anyagot, mely további következtetésekhez segít bennünket. Hogy e fontos forrásokat használhassuk, jegyezzük meg a következőket:

Nálunk Magyarországon minden lelkészi hivatalban háromféle anyakönyv található: a kereszteltek, a házasultak (jegyeseké is kath. plébániákon) és a halottak anyakönyve. Hogy hol melyik évtől kezdve vannak meg az anyakönyvek, ezt az egyházmegyéktől kibocsátott (s a M. N. Múzeum könyvtárában megtalálható) névtárakból tudhatjuk meg. Rendesen a XVII. századtól kezdve vannak meg a matrikulák, de találhatók régiebbek is. Eleinte rendszertelenül vezették őket s csak később a XVIII. századtól

kezdve vannak állandó rubrikáik. A nyelvük is hol latin, hol német, hol meg magyar. Érdekes megjegyezni, hogy sok helyen a XVIII. században katolikusok és protestánsok anyakönyve a kath. plébánián van meg és pedig akkor, ha az illető községben protestáns lelkész nem volt.

Telepítéstörténeti adatok keresésénél ajánlatos a meghaltak anyakönyvét használni, hol az elhalt születési helye be van írva. De nem kevésbé világosít fel bennünket e dolgokat illetőleg a házassultak anyakönyve. A XIX. századtól kezdve Index is áll rendelkezésünkre. A kereszteltek anyakönyve rendesen a szülők foglalkozásáról nyújt adatokat. Mindháromban a község, néha dülők nevét is találjuk korabeli formája szerint. Legfontosabbak azonban az anyakönyvekben a családnevek, melyek igen sokszor eligazítanak bennünket a telepítettek hazáját illetőleg.

Külön veendő a családi név s külön a keresztnév. A származás kérdésében fontosabb a vezetéknév. Ezeknél a legtarkább helyesírást fogjuk látni, melyet figyelemmel kell kísérni a kutatónak, mert ennek alapján kell rekonstruálni a különbözően írt neveket egy eredeti formára s az így nyert nevekkal majd összehasonlítani a kitelepülés vidékének családneveit. Az összehasonlítás vagy a helyszínen történhetik az anyakönyvekben, mint pl. én kíséreltem meg Középstájerországban,¹ vagy pedig oly nagyszabású munkák segítségével, mint a Monumenta Boica s így tovább.

Az összehasonlításból kapott eredmény már jelentős argumentum lesz a kutató kezében.

A keresztnévek nyelvi szempontból érdemelnek feljegyzést, mert igen sokszor nyelvjárási alakjukban olvashatók pl. Hanserl, Seppl, s ez esetben felnémet eredetre mutatnak. Nincs nagy jelentőségük azoknak a keresztnéveknek, melyeket a pap adott oly elvre támaszkodva, hogy arra a névre kereszteli a gyermeket, amily szentnek az ünnepe esett arra a napra, amelyen keresztelésre hozták.

Az újabb telepítéseknél ritkán döntő jellegűek a családnevekből összeállított táblázatok, mert rendesen jobb források állnak rendelkezésünkre. Így különösen a XVIII. századbeli tele-

¹ Schwartz E., A rábalapinesközi nyelvjárás hangtana. Budapest, Pfeiffer, 1914. 17—31. ll.

pesek névjegyzéke, mely rendszeren megtalálható Bécsben a volt s most likvidálás alatt levő közös pénzügyminisztérium levéltárában, hol még igen sok ismeretlen anyag fekszik. Kutatnunk kell azonban a telepítettek vidékén lévő családi levéltárakban is, hol szintén sok a kiaknázatlan anyag.¹

Van nálunk magából az országból történt telepítésre is példa (pl. Herczegfalva, Fejér vm.). Ilyen telepítések protokolluma a megye- vagy községházában lelhető fel.

Néha található adat a telepítésre a kath. plébániákon őrzött ú. n. *Canonica visitatio*-ban is. Ezekben az egyik paragrafus a népről szól s ez helyel-közzel említést tesz a telepítésről is.

Megismertük már a haza földjét, ennek történetét, nézzük meg most már a hazai röghöz nőtt embert is. Antropológiai szempontból jöhetne először számításba. Milyen a termet, a fej, az arc, az arcél, áll, szem, haj, s így tovább. S ezzel kapcsolatban vonjunk mindjárt párhuzamot a vele — gyanításunk szerinti — rokon néppel.

Miután világosan előttünk áll a típus, melyhez a telepesünk tartozik, mutassuk be a maga egészében. Nézzük, hogyan élnek embereink? Nézzük az asztalukat (ételnemek)! Itt helye van annak, hogy szociális szempontokat érintsünk. Tehát beszélünk a családi életről, az öregekről s fiatalokról, egyesületekről, helyi szervezetről, régi jogszokásokról, melyek esetleg írásban is meg vannak valahol (Weistümer).² Fontos a vallás kérdését behatóan tárgyalni. Ez nem ritkán igen érdekesen old meg nyelvjárási, illetőleg telepítési problémákat. Az erkölcsi életről se felejtünk el egy-két sornyi írást. Erre vonatkozólag is jó forrás lesz a fentebb említett *Canonica visitatio*.

Fontos itt rámutatni arra, hogy a lakosság kizárólagosan német-e vagy más nyelvűekkel együtt lakik-e? Ha az utóbbi eset áll fenn, megfigyelendő, hogy elszigetelten vagy keverve laknak-e? Fontos volna talán még az is, — hisz kultúrképet is akarunk egyszersmind nyújtani —, hogy más fajnak is van-e

¹ Vö. Vonház István, A szatmármegyei német telepítés. Századok (1914), 48, 303—320; 405—415; 499—508.

² A bécsi Akademie der Wissenschaften kiadta a Niederösterreichische Weistümer I. és II. kötetében Léka, Szarvkő, Sásony, Barátfalva, Botfalu, Kőbánya, Szöllős, Prácsa s Kismarton magyarországi községek jogszokásait.

a községben lakóhelye? Ilyen lehetne a cigány vagy zsidó. Ha vannak ilyenek és pedig nagyobb számban, meg kell nézni, hogy külön közösséget alkotva megvannak-e eredeti kultúrelemeik vagy teljesen asszimilálódtak-e? Lehet-e cigány- vagy zsidónémetről beszélni?¹ Jóllehet e kérdés figyelembevételével semmiféle argumentumot sem nyerünk a telepítéskérdéshez, mégis jó ezt szem előtt tartani, mert a dolgozat nyelvtudományi részében szerephez juthatnak a különböző zsargonok, mint nyelvészeti kuriózitások.

Az eddigi szempontok figyelembevételével megismertük a haza földjének lakosait általánosságban, meg kell most néznünk kisebb közösségben, az otthonban, melyben annyi eredetiség lelhető majd megint fel, hogy akár a telepítéstörténet szempontjából, akár pedig a szókincset illetőleg meglepő adatokhoz jutunk.

Hogy is laknak telepítettjeink? Községben, mondjuk faluban vagy városban? És a falu vagy város hogyan alakult? Milyen a berendezése? Az egyes házak mily típus szerint épülnek? Vajjon a kivándorlók hoztak-e magukkal mindent vagy már kész községbe érkeztek? Érdemes megjegyezni, hogy telepesek, kik pusztá vidékre jöttek s mesterembereket is magukkal hoztak, hogy ezek saját házukat, azaz saját típusú építményeik alapkövét tették le az új haza földjén. Ha azonban gyérlakosságú községet szálltak meg, ahol már bizonyos stílus kifejlődött, ezt örökbe fogadták, sőt a szükséges új építést is a találthoz alkalmazták. Ha azonban telepesek érkeztek külön munkakörrel s külön közösséget is alkottak, akkor (mint azt a pozsonyi szőlőműveseknél látni) saját stílusuk szerint építkeztek s nem alkalmazkodtak a talált stílushoz. Ha jött egy oly telepescsoport, melynek saját kőművesei nem voltak, akkor a szomszédok építési módját vehették át. Bármily fontos jellegű a ház s falu kérdése telepítéseknél, nagyon óvatosan kell eljárni, mikor belőle következtetni akarunk a lakosság eredetére! (A frank-típusú ház nemcsak frank területen, hanem magyar vidéken is elterjedt!)

Sok érdekességet nyújt aztán mindaz, ami a házban s a ház körül van. Így különösen a kemence, a szoba, a konyha, a melléképítmények, a diszítés akár benn, akár a házön kívül. Mindezek az eredetre mutathatnak vissza, azért jól megvizsgálandók.

¹ Vö. Schwartz Elemér, A rábalapinesközi cigánynémet nyelvjárás hangtana. Nyelvtudomány, 5, 185. l.

Ezek után mutassuk be a népet foglalkozásai közt. Első-sorban is szellemi téren. Milyen vallási kötelessége gyakorlásában? Katholikus községekben mily szenteket tisztel a nép különösen? Minden vidéknek megvannak a maga kedves szentjei. Ezek tiszteletét megőrzik még akkor is, ha a sors más földre viszi őket. Fontos különösen a templom védőszentjének szerepe. Olyan telepítéseknel, melyek még a régibb korba nyúlnak vissza, kézzelfogható ténynek bizonyult, hogy oly szentek tiszteletére avatták a templomokat, amilyenek az őshazájában örvendtek patrocíniumnak. Később is az az eset állhatott elő, hogy a telepítettek az otthoni patronust az új templomba is átvitték s tisztelték. Szerzetestemplomok védőszentjei óvatosan kezelendők a telepítés kérdésénél, mert ezeknek lehet oly regulájuk, mely szerint minden templomnak ugyanannak a szentnek a tiszteletére kellett épülnie. (Pl. a cisztercieknél minden templom a Bold. Szűz tiszteletére van szentelve.) Az összehasonlítás munkájánál használhatók az egyházmegyei névtárak (schematismusok), hol minden templom védőszentje fel van említve.

A szellemi foglalkozás körében megemlíthetnők, hogy mily könyveket olvas a nép? Melyek jámbor s szórakoztató olvasmányai? Mily naptárak forognak közkézen? Vannak-e kéziratos énekfüzetek? Vagy van más írott hagyomány? Mindezek közt lehet néha valami, mi munkánk célját szolgálja.

Ne kerülje el figyelmünket népünk testi munkaköre sem. Mi a főfoglalkozása? Írjuk ezt le s zárójelben említsük meg mindig a munka vagy a munka eszközének nyelvjárási nevét. A főfoglalkozás mellett egyes virágzóbb iparágakat is jellemezzünk. Ezáltal rendkívül sok anyagot nyerünk majd a nyelvészeti rész számára.

A munkával együtt jár a dal, a monda, a mese. Vannak költői produktumokban szegény vidékek, de valami mindenütt van. Jegyezzük fel a legkisebb hagyományt is. Így népünk nyelvét kötött és nem kötött alakjában legjobban megismerjük s lehet, hogy ezek alapján megtaláljuk az összekötő kapcsolatot is a származás helye s az új haza közt. Persze ilyfajta gyűjtésnél ne tévesszük szemünk elől, hogy telepítéstörténeti s nyelvtudományi, nem pedig irodalomtörténeti tanulmányt végzünk.

De a dal nemcsak a munkánál hangzik fel, hanem a születés, házasság és temetés alkalmával is fel-fel csendül. Ezek-

hez az alkalmakhoz fűzött énekek, mondások, esetleg babonás ráolvasások rendesen azok a régi emlékek, melyeket az idő vas-foga legkevésbé rágott meg. De necsak e nagy életállomásoknál figyeljük meg a népünket, hanem egész éven át kísérvük, hogy megismerhessük tetőtől talpig szokásaiban, jóslataiban, szólásmódjaiban, tréfáiban, közmondásaiban stb. Így a szókimondó kívül talán újra találunk egy-egy szájról szájra szállt hagyományt s összekötő kapcsot a régi és új haza közt?!

Ha e folklorisztikai részt még fényképek is díszíték, igazi kulturtörténeti jellege lenne egy-egy nyelv-, illetőleg telepítéstörténeti munkának.

A nyelvészeti szempontok.

A nyelvjárás.

Ezek lennének azok a kérdések, melyekre folklorisztikai kutatáson alapuló dolgozatnak felelnie kellene. Kimerítvén e részt, áttérhetünk a telepések nyelvének tárgyalására, melyhez nyelvtudományi készség és a néppel való benső érintkezés szükséges. Az anyagot munkánk ez új szakaszához a folklorisztikai feljegyzéseink őrzik, melyekben népünk minden érdekes szavát fel kellett jegyeznünk.

Az anyaggyűjtésről lévén szó, újból erősen hangsúlyoznom kell, hogy a szavak nemcsak külön-külön, hanem mondattani helyzetükben is legyenek vizsgálódásunk tárgyai. „Einzelne Wörter aus dem Satzzusammenhang losgelöst, nehmen auf Anfrage der Mitteilenden sehr leicht eine unnatürliche Lautung an, weil auf diese Weise die Reflexion über das Auszusprechende vielfach störend einwirkt“¹ írja Kauffmann s kisebb elbeszélések alapján ajánlja valamely nyelvjárás feldolgozását. A folklorisztikai részben ajánlt monda- és egyéb költői termékek feljegyzése az ebbeli kívánságokat kielégítheti. Emellett persze a különálló szavak is szolgálhatnak anyagul különösen akkor, ha a többi hangzókat vizsgáljuk.²

¹ Kauffmann, Fr., Dialektforschung (Kirchhoff's Anleitung zur deutschen Landes und Volksforschung 393. l.).

² Vö. Fischer, H., Einige Winke für Forschungen über schwäbische Mundarten. (SA. aus dem Korrespondenz-Blatt für die höheren Schulen

Azzal a divattal szakítanunk kell a hangtörténeti részben, hogy mindig a legmegszokottabb szavakat (Vater, Mutter, Brot stb.) elemezzük. Arra kell törekednünk, hogy a népre nézve jellemző szókincs (a földművesnél a földművelő, a mesterembernél az iparág szavai stb.) kerüljön megfigyelés alá, mert ebben tükröződik vissza legjobban a nyelvjárás sajátosságaival.¹

De mit értsünk nyelvjáráson? A németek újabban kétféleiséget akarnak jelölni a „Dialekt“ (városi nyelvjárás) és a „Mundart“ (nép nyelve) kifejezésével, de minden meggyőzőbb érv mellőzésével teszik ezt.² Én azt hiszem a nyelvjárás az csak nyelvjárás. Az egyik közelebb, a másik távolabb van az irodalmi nyelvhez, az egyik kevésbbé, a másik inkább került az utóbbi hatása alá. A „Dialekt“ is, a „Mundart“ is egy elszigetelt (akár társadalmilag, akár helyileg, akár fajilag stb.) közösségnek érintkezési eszköze. Mi a nyelvjárást így értelmezzük s ennek alapján beszélünk róla. De hát mégis mily szempontokból tekintsük vizsgálódásunk tárgyát és melyek azok az irányító elvek, melyek szerint dolgozatunk nyelvészeti része igazodjék?

Az alaphelyzet.

Az első és legfontosabb kérdés, melyet szem előtt kell tartanunk az, melyre először John Wallis, oxfordi egyetemi tanár, angol nyelvtanában felhívta már a figyelmet, mikor a népek és ezen belül egyes vidékek nyelvi különbségeit a beszélőszervek alaphelyzetére (Artikulationsbasis) vezette vissza. E tétel igazságát a XVII. századtól kezdve igen sok tudós magáévá tette s legújabban a *Zeitschrift für deutsche Mundarten* szerkesztője, Teuchert H. az, ki erősen kiemeli, hogy „Je länger man sich mit Mundarten beschäftigt, um so grösseren Wert gewinnen

Württembergs 1908.) Stuttgart, Kohlhammer, 1908. — Wossidlo, R., Über die Technik des Sammelns volkstümlicher Überlieferungen. ZdVfV. 16, 1. II. (1906).

¹ Megemlítem itt, hogy minden nyelvjárásdolgozatba a Wenker-féle (Wrede, Fr., Berichte über G. Wenkers Sprachatlas des deutschen Reiches. AfdA., 18, 300 II., 19, 97 II.) 40 mondatot feltétlenül fel kell venni s a nyelvészeti rész élére állítani, mert különben sohasem szolgáljuk a német nagy nyelvjárástérkép célját!

² Vö. Huber, Zur Methodik etc. 28.

anfänglich wenig beachtete Eigentümlichkeiten der Sondermundarten, die Artikulationsbasis und der Ton, und ich stehe jetzt auf dem Standpunkt, in diesen Elementen der Sprache die bestimmenden Kräfte jeglicher Entwicklung zu sehen“.¹ Ennek jelentőségét már fentebb erősen hangsúlyoztam s amióta különböző nyelvjárásokat tanulmányoztam, teljesen a Teuchert-féle elv alapján írom „ich stehe jetzt auf dem Standpunkt, in diesen Elementen der Sprache (t. i. az Artikulationsbasisban) die bestimmende Kraft jeglicher Entwicklung zu sehen“. A „Ton“ jelentőségét annyira, mint T. mondja, nem tapasztaltam. Pedig ő újabban is, különösen Grass² tanulmányából kifolyólag s Reiss H.³ könyvének bírálatánál fokozottan hangsúlyozza a „Tempogesetz“ jelentőségét.⁴

Jelentős tényező, Frings⁵ is rámutatott erre, de inkább csak akkor, ha nyelvjárási alakokat magyarázni akarunk. De kérdés, vajon a nyelvjárásdolgozatoknak elmulaszthatatlan kelléke-e minden nyelvjárási formának felderítése?

A beszélszervek megfigyelése újabban nálunk is tanulmány tárgya lett, de még mindig nem annyira, hogy egy róla szóló fejezetet nyelvészeti munkánkban „nélkülözhetetlennek“ mondotunk volna. Ezentúl mindig helyet kell adni e szakasznak nagy jelentőségénél fogva. Hogy ez azonban céljának megfelelhessen, tiszttában kell lennünk a beszéd mechanizmusával. Anatómiai tanulmányt kell végeznünk a beszélszerveken és pedig vagy nagyon jó anatómiai atlasz segítségével kell ezt tennünk, vagy valamely felboncolt emlős állaton kell a mi beszédszerveinknek megfelelő szerveket vizsgálnunk. Ha így mélyedtünk bele a kérdésbe, akkor hozzáfoghatunk az alaphelyzet megállapításához.

Jó szolgálatot tehet e téren: Sütterlin, L., Die Lehre von der Lautbildung. Leipzig, Quelle und Meyer, 1916.² (Itt igen világos a beszélszervekről szóló rész.)

¹ Teuchert, Grundsätzliches etc. 412.

² Grass, Jos., Experimentalphonetische Untersuchungen über Vokaldauer, vorgenommen an einer ripuarischen Dorfmandart. Hamburg, 1920.

³ Reiss, H., Die deutschen Mundarten. Berlin—Leipzig, Götschen, 1920.²

⁴ ZfdMaa., 16, 82 l. (1921).

⁵ ZfdMaa., 16, 87 ll. (1921).

A transcriptio kérdése.

Az alaphelyzetről szóló fejezet bevezetés lenne a nyelvészeti rész fonétikai szakaszához. De még mielőtt ennek feldolgozásába belefognánk, tisztában kell lennünk az úgynevezett *transcriptio* kérdésével. Vajjon transcribáljuk-e tényleg a nyelvjárás különböző hangbenyomásait, vagy pedig megelégedjünk a közönséges írás ábécéjével a dialektusok papírravetésénél? A marburgi iskola kérdőíveinek kibocsátásakor nem mellékelte semmiféle útmutatást a különböző hangok leírására, a bécsi és müncheni Tudományos Akadémia azonban megállapította, hogy mily hangképeket használjanak a bajor-osztrák nyelvkincs gyűjtői. A nyelvészeti munkákban is, akár nálunk, akár kinn nézzük őket, egyöntetűség az írás terén nincs, sőt a legnagyobb különbségek s eltérések észlelhetők. Ez a különbség nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az egyik munka a nyelvjárási hangok jelentéktelenebb nüanszeit is feltünteti, a másik pedig csak a jelentősebbeket, hanem különösen abban, hogy egy és ugyanaz a hangjegy itt is meg ott is más hangbenyomást jelez. Ez a következetlenség roppant tág terét nyitja meg a tévedéseknek, amelyeknek feltétlen elejét kell vennünk azáltal, hogy legalább hazánkban megállapítunk oly fonétikai ábécét német nyelvészeti kérdések feldolgozásához, melyről minden dialektológusnak tudomást kell vennie.

Hogy maga a transcriptio szükséges, azt mutatják a marburgi iskola tudományos nyelvjárástanulmányai is. Hisz világos, ha nyelvjárást akarunk megörökíteni, akkor úgy kell azt tennünk, hogy munkánk a célnak megfeleljen. Az pedig tény, hogy a nyelvjárások sokkal színesebb képét mutatják a hangrendszernek, mint a „papiernes Deutsch”. Ebből folyik, hogy több jelle is van szükségünk, mint amennyi az utóbbinak rendelkezésére áll. Ezzel az a kérdés merül fel, milyen és mennyi fonétikai betűt használjunk nyelvjárási dolgozatoknál? Azt tartom, a milyenség kérdésénél nemcsak elvi, hanem gyakorlati szempontokat sem szabad szem elől téveszteni. Tehát nem szabad teljesen idegen jeleket keresnünk, hanem a meglevő ábécékből kell lehetőleg a fonétikai írást megkonstruálni s különleges jeleknek csak annyiban kell helyt adni, amennyiben ez feltétlenül szükséges.

A mennyiség kérdésénél sem szabad túlzásba esnünk, sem egyik, sem másik irányba. Az tény, végletekig az artikulációkat jelölni nem szabad. Vegyünk csak egy praktikus példát. A prae-palatális területen legalább 4–5-féle helyzetét lehetne megállapítani a nyelv hegyének. De ezt felesleges megjelölni, mert e külön helyek alig észrevehető hangváltozatokat jelentenének s azért sem ajánlatos, mert így túlnagy szerephez jutna az individualizmus, melynek befolyását pedig nyelvjárástanulmányoknál (minthogy tömegről van szó) csökkenteni kell. A fontos e kérdésnél az, hogy a fonétikailag jelentős hangárnyalatokat adjuk vissza az írásban is s a túlságos (különösen egyéni) nüanszrozásba ne menjünk át. Még általánosabb, mondjuk nagyobbvonású jelzés szükséges akkor, ha nem tisztán nyelvészeknek, hanem folkloristáknak vagy művelt nagy közönségnek jegyzünk fel nyelvjárási szövegeket. Ilyenkor csak az egészen vastag hangkülönbségeket kell feltüntetnünk, melyek feltüntetéséhez szükséges betűk is túlhaladják a rendes írás ábécéjét.

Az eddig felhozott szempontok figyelembevételével¹ s a megfelelő szakirodalom² felhasználásával a következő — főleg a ZfdMaa.-ban használt — egyöntetű írásmódot ajánlom.

Az írásjegyek faja.

Írásunk alapját alkossák a latin betűk, azután használjuk a görögöket s csak ezenkívül — amennyire szükséges — a külön fonetikai jeleket. Nagybetűt mondatok elejére és tulajdonnevek-

¹ Minthogy az idegen hatásokat sem hagyhatjuk figyelmen kívül nyelvjárástanulmányainknál, nemcsak a németek ejtését, hanem más hazai nyelvek fonétikáját is tekintetbe kellett vennem.

² Vö. Bremer, O., Zur Lautschrift. (Anhang zu Band I. der Gramm. deutscher Mundarten.) Leipzig, Breitkopf und Härtel, 1848. — Simonyi-Balassa, Tüzetes magyar nyelvtan. I. Magyar hangtan és alaktan. Budapest, Akadémia, 1886. — Phonetisches Alphabet. (Kézirat a bécsi Tud. Akadémia Wörterbuchkommission irodájában.) — Belehrung für die Sammler des bayr.-österr. Wortschatzes. Wien, 1913. — Seemüller, Jos., Deutsche Mundarten. I–IV. Bericht der Phonogramm Archivkommission der kais. Akademie der Wiss. in Wien. Wien, Hölder, 1908, 1909, 1911, 1913. — Teuchert, Herm., Zur Lautschrift. ZfdMaa., 1913. 369–71. Kräuter, I. F., Ueber mundartliche Orthographie. Deutsche Mundarten, 7, 305 ll. (1877).

nél alkalmazzunk. A pont, vessző stb. központosági jelek ugyanazok, mint a német helyesírásnál szokásosak.¹

A h a n g s ú l y.

Bármilyen fontos is legyen nyelvjárási munkákban a hangsúlyról szóló fejezet, a hangsúly jelzése egy egész tanulmányon keresztül technikai szempontból nehéz s dialektológiai szempontból felesleges munka. E hiányt pótolnia kell a hangfiziológiai részben elhelyezett s a hangsúlyról szóló fejezetnek, ahol alaposan és az egész műre kihatóan lehet és kell megállapítani a hangsúlybeli különbségeket.

Jelzésül szolgálhatnak: ' a főhangsúlynál, ' a mellékhangsúlynál, ^ kétsúcsú hangsúlynál s jeltelenség hangsúlytalanságnál.

A hangmagasság fokainak jelzésére alkalmasabbnak gondolom a pontokkal,² mint a vonallal³ való jelzést. E szerint a csodálkozás *wos*-ja így festene: *wo.o's*, s nem így: *wos* (∧); a feleletben pedig ugyanez a szó így volna jelölendő: *e'n*.! Egy szóval a magassági hangsúly jele volna a pont a betű mellett fenn, a mélységié pont a betű mellett lenn.

Még egyszer hangsúlyozom, hogy az e pontban feltüntetett jelek használata csak az accentusról szóló fejezetre szól.

A h a n g h u z a m.

Van sok fonétikus, aki hosszúságon és rövidségen kívül még túlzó fokokat is megkülönböztet, sőt ezeken alul és felül is ismer még quantitásbeli különbségeket. Igaz, e fokok tényleg megvannak, de sokszor oly kisméretűek, hogy csak a legegyénibb vizsgálatnál állapíthatók meg s az egész tömegre

¹ Das deutsche Volkslied. Hsg. vom Deutschen Volksgesangs-Vereine in Wien. Wien, 19. évf. 1917. — Das Volkslied in Österreich. Einleitung zur Sammlung und Aufzeichnung. Fragebogen. Wien, 1906. — Deutsche Dialektgeographie. Berichte und Studien über G. Wenkers Sprachatlas des Deutschen Reichs. Hsg. v. Ferd. Wrede. Marburg, Elwert, 1909-től. — Zeitschrift für deutsche Mundarten. Hsg. v. O. Heilig und H. Teuchert. Berlin, Allg. Deutscher Sprachverein, 1916. évf.

² O. Brenner, Zur Lautschrift, 19. l.

³ Vö. Bedi, A soproni hiene nyelvjárás hgt. 18. l.

nézve soha sem lehetnek mérvadók. S különben is, nyelvészeti szempontból tekintve a kérdést, nincs szükség ily aprólékos eljárásra, mert ha ezt el is hagyjuk, ennek hátrányát soha sem fogjuk érezni kutatásunk közepette. Itt is a középúton kell maradnunk s így, azt gondolom, elégséges, ha két quantitást különböztetünk meg: hosszúságot és rövidséget.

Abban az esetben, ha csak két hanghuzami fokot különböztetünk meg, akkor a rövidséget ne jelezzük egyáltalán, a hosszúságot azonban tüntessük fel egy a betű fölé helyezett vízszintes vonallal (*e*, *ē*). Ha azonban mégis négy fokot kellene megkülönböztetni, akkor a rövidebb hangzót ne jelöljük, a rövidet a hangzó feletti *~*-vel, a hosszút *—*-vel, a hosszabbat pedig *=*-vel. Semmiképen sem ajánlható a ponttal való jelzés (*ó*, *ï* stb.) s különösen a *~*-sel való jelölés nem, mint Bremer teszi, mert ez utóbbi jelet majdnem mindenütt az orrhangok jelzésére foglalták le. A most említett jelek csak a magánhangzókra vonatkoznak, a mássalhangzók hanghuzamát kettőzéssel jelöljük.

Hozzáteszem e sorokhoz még azt, hogy a hosszúság s rövidség fogalma nagyon relativ valami. Lehet, hogy bajor területen hosszúnak veendő az, mi frank területen rövid és viszont. Ép azért a rövidség jelének időbeli hosszúságát valamiképpen fel kellene tüntetni a dolgozatban. De mindenesetre nem elkerülhetetlen szükséges.

Szótagolás.

Ennek jele: *—*. Ez csak akkor szükséges, ha valamely szempontból külön fel akarjuk tüntetni a szótagokat.

A szótagképző elemek jele: *◦* a betű alatt. Pl. *l*, *r*, *m*, *n* stb.

A hangminőség.

Hangminőségen nemcsak a magán- és mássalhangzók közti különbséget értem, hanem ezen belül még a zárt- és nyíltsági fokozatokat is. Hogy a túlságos nüanszirozásnak nincs helye, azt feljebb már megkísértem kimutatni, most csak újra hangsúlyozom, hogy elégséges a nyelvjárás jellegzetes hangskáláját papírra vetíteni, hogy nyelvészeti kifogástalan munkát végezzünk.

Az egész hangrendszert a két szokásos nagy csoportra: magán- és mássalhangzókra osztom s jelzésükre nyelvtudományi munkákban a következő hangképeket ajánlom.

Magánhangzók.

1. A *zárt*ságot rendesen maga a jeltelen hangkép jelzi (*o, u, i*);

2. a *nyílt*ságot a betű alatti kampó tünteti fel (*e, o, u*);

3. a rendkívüli nyíltság jelzésére külön betűt használunk (*æ*);

4. az artikulációnál netán előforduló ajakgömbölyítést vagy -csucsorítást külön a szövegben nem jelezzük, csak a munka fiziológiai részében a megfelelő hangzónál felemlítjük, hogy miféle sajátságos módon képződik ez vagy az a hangzó;

5. a nazálizálást a betű feletti ~ tükrözteti vissza. E jelet rövid és hosszú hangzókra egyaránt alkalmazhatjuk (*ã, ã*).

Részletesebben a következő módon állíthatjuk össze a magánhangzók jeleit:

i zárt *i*

ï nyílt *i*

e zárt *e*

ë nyílt *e*

æ fölötte nyílt *e*,

melyhez csak csekély nyitás kell még, s nyílt *a* hangot kapunk.

å zárt *a* (szokás miatt tartom meg *e* jelet).

a nyílt, rendes *a*

o zárt *o*

ö nyílt *o*

u zárt *u*

ü nyílt *u*

Megemlítem azt a körülményt, hogy *e* hangoknak bizonyos nyelvjárásterületeken palatoveláris változatai is vannak. Ezek jelzésére a megfelelő görög hangjegyeket ajánlom. Tehát:

ä, α

o, o

A görög hangkép nem esik össze alakilag a latin *o* jegyével. Ezért megtartjuk itt a megfelelő görög betűt.

ε, ε

Minthogy a fölötte nyílt *e* úgyis nagyon közel áll az *a*-hoz, e nagyon ritkán előforduló hang jelzésére a le nem foglalt *α*-t ajánlom. Az *æ*-nek megfelelő görög *α + ε*-t minden zavar elkerülése végett ne használjuk.

ι, ι és
υ, υ

Még szólni kell az ajakgömbölyítéssel képzett rendes vokálisokról, melyek

ö zárt ö
 ö nyílt ö
 ü zárt ü
 ü nyílt ü

Ha ezek között is volnának palatoveláris jellegű, azaz a közép szájpaddlás tájékán képzett hangok, akkor talán a pontokkal kombinált görög betűket használjuk. Tehát:

ö, ọ̈; ü, ụ̈

A redukált hangokhoz érvén, kérdés, hogy elfogadjuk-e Bremer nyilatkozatát, mely szerint „Ich würde es geradezu für schädlich halten, wenn sich bei uns die Zeichen *ø, v, a* u. dgl. (d. i. umgekehrtes *e, a, v*) für die wirklichen und vermeintlichen Murmelvokale einbürgern würden. Die Vokalquantität muss bei Unbetontheit, bei reduziertem Stimmtone, mit demselben Buchstaben bezeichnet werden, wie die Vollbetontheit und Vollstimme“.¹ A bécsi iskola is — úgy látszik — hasonló alapon áll, mikor a redukált hangok számára a „Hochstellung“-ot (pl. *mi*^a) kívánja. Bármennyire tetszetős is Bremer magyarázata, semmi sem hozható fel az ellen, hogy a redukciót a megfelelő megfordított betűvel ne jelezzük. Eltekintve a praxistól (pl. a *ZfdMaa.* is ezt a módszert használja) s az egy vonalban elhelyezett írásjegyek

¹ Bremer, Zur Lautschrift, 9.

nyugodtabb benyomásától, a nyomdai költségek szempontjából is előnyösebb a redukciót a megfelelő telt hangzók megfordított jeleivel jelölni. Tehát azért ezeket a jeleket használjuk:

ɪ, ə, ʊ, ɔ (megfordított c az o használhatatlansága miatt) ʌ, ɔ, ʌ.

Kettős magánhangzók.

(Diphthongusok.)

A praktikus szempontot ezek megkonstruálásánál sem szabad szem elől téveszteni, de a fonétika követelményeinek is meg kell felelnünk. Minthogy pedig a diphthongusok semmi egyebek, mint a monophthongusok összetételei, épp azért az eddig felvett írásjegyekből könnyen megkonstruálhatók. Azt a fonetikai jelenséget is tekintetbe kell vennünk, mely eső és emelkedő diphthongusokról beszél. E kívánságnak úgy fogunk megfelelni, hogy eső diphthongusnál a második komponenst, emelkedőnél pedig az elsőt jelöljük a redukált hangok képeivel, amint e helyen tényleg redukciókkal is állunk szemben.

A jelek ezek legyenek:

a a megszokott *au*. Az újabb fonetikai megfigyelések kiderítették, hogy az ú. n. *au*-nál tulajdonképpen *a + ɔ*-t ejtünk, mint *ai*-nál *a + i*-t. Így:

ao a rendes *ai* v. *ei* jele.

A többi diphthongust felsorolni itt lehetetlen, mert oly nagy a számuk. De irányelvül az szolgáljon a jelzéséknél, hogy a megfelelő monophthongusokból állítsuk őket össze. Egy-két példa:

ɔɪ, ɔʊ, ɛɪ, ɛʊ, æɪ, ɔɪ, ɔɪ, ɔɪ, ɔɪ, ɔɪ stb.

A hanghuzam vagy az orrhang jele mindig a diphthongus uralkodó komponensére teendő.

Mássalhangzók.

A magán- és mássalhangzók közé a nyelvészet a félhangzókat szokta iktatni. Minthogy ezeknek rendszeren konzonantikus szerepük van, én a mássalhangzók közt tárgyalom őket.

Egy másik elvi kérdés, melyre fel akarom hívni a figyelmet, mielőtt a jelzésre áttérek, a mássalhangzók hosszúságáról szól. Szeretném hangsúlyozni, hogy a mássalhangzók hosszúságát nem volna szabad mindig kettőzéssel visszaadni, hanem szintén hosszúsági jellel, mint a vokálisoknál. Ha a „fortis“ fogalmát jól értelmezzük, akkor tisztában is vagyunk azzal, hogy kettőzés és hosszúság nem fedik ugyanazt a fogalmat. Nem mindegy az, ha azt íróm, *šāfm̄* (ahol *f* a fortis jele) vagy *šāffə*. Az előbbi esetben is hosszú az *f*, az utóbbiban is, csak hogy míg az előbbiben nincs se szótag-, se hangsúlyhatár, addig az utóbbiban mindkettő megvan.

A következő táblázat eleinte e fontos fonétikai jelenség szemmel tartásával készült s ezért a fortis hangokat külön betűk s nem kettőzések jelölték, de a praktikus és nyomdatechnikai szempont most mégis a mássalhangzók hosszúságának jelzésére a kettőzést ajánlja.

Felhívom még a figyelmet arra a gyakori tévedésre, hogy a „fortis“ fogalma a „zöngé“ fogalmat nem foglalja magában.

Általános irányító elvek.

A gégefő elzárását, melyet lenis benyomásnál ' -val, fortisnál '' -val szoktak jelezni, minthogy hangtörténeti munkánál nagy jelentősége nincs, fölöslegesnek tartom külön jelölni. Ha valaki tisztán fonétikai tanulmányt végezne, akkor helye volna e kérdésnek, de telepítés- vagy hangtörténetnél e szempontnak figyelembevétele az egész munkán keresztül nem szükséges. Legfeljebb a hangfiziológiai részben lehetne neki a fenti jegyek megtartásával egy-két sort szentelni.

A hang redukciója, ha tényleg megvan és pedig érezhetően, akkor jelölendő. De akkor is csak a fiziológiai részben.

A „Stimme“ redukciójának jele: $\underset{\sim}{\text{pl.}}$ *v, z* stb.;

az explozio vagy zörej redukciójának jele: $\underset{\sim}{\text{pl.}}$ *v, z*;

a palatálizálás v. muillálás jele: $\hat{\text{~}}$ a betű felett: *â, ê, î* stb.;

a kakuminálás jele: pont a betű alatt. Pl.: *ḍ, ḷ, ṛ* stb.;

a velárizálás jele: a betű alatti $\underset{\sim}{\text{~}}$. Pl.: *g̣, ṿ* stb.;

az aszpirálás jele a betű mellé írt *h* betű. Pl.: *kh, ph, th, bh*, stb.

Mindezek után rátérhetünk az egyes hangok jeleire.

A félvokálisok vagy félkonzonánsok.

i, u zörej nélküli és szótagot nem képző *i, u*.

A liquidák.

Az *l*- és *r*-hangok tartoznak ide. Ezek jelzésére használjuk a következő hangképeket:

l rendes (alveoláris v. dentális) *l*;

l̥ az ú. n. „gestossenes“ *l* (rendesen *ɫ* kilökése után, de máskor is);

ɫ egyoldalú *l*, melynél a nyelv hegye oldalt artikulál;

ɭ a lengyel *l*-hang, melynél nyelvünk hegye fenn artikulál.

ɮ dors.-gutt. *l*, mely rendesen *g*-hangok után szokott előfordulni.

Az *l* vokalizálásából származó hangot *ĩ*-vel jelölhetjük ott, ahol még tiszta *i*-vé nem fejlődött.

r a rendes alveoláris *-r* jele. Ha azonban valamely nyelvjárásban uralkodóvá lett az uvuláris *-r* (pl. Órálláson, Vas vm.), akkor ott ezt jelzi az egyszerű *r*. E körülményt a fiziológiai részben fel kell említeni. Ha mindkettő megvan, akkor az uvuláris *-r* jele: *ɣ*.

Ha az uvuláris *r* helyén más benyomás vehető észre, mint tényleg sokhelyt előfordul (de nem hibás beszédűeknél!), akkor ennek helyébe a megfelelő gutturális hangot (rendesen *χ* vagy *ʒ*) kell tenni.

A hosszúszantartó, ú. n. „gerolltes“ *r*-t az *r* feletti *̄*-vel (*r̄*) lehetne jelölni.

A nazálisok.

m bilabiális *m*.

ɱ dentilabiális *m*.

ɱ̥ veláris bilabiális *m*. (Pl. *umgāng*.)

A dentális bilabiális *m*, melyet *ɱ*-vel szoktak jelölni, amennyiben előfordul, a görög betűvel jelölendő. (*m* + *n* kapcsolatban fordul elő.)

n dentális *n*.

ɳ dentiveláris *n* (*dāng*).

Ha valahol az interdentalis *n*-hang tényleg megvolna, akkor ennek jele *ɳ* legyen.

A z e x p l o z í v á k.

p, t, k zöngétlen aszpirálatlan záróhangok (Verschlusslaute).

Minthogy a legnagyobb egyszerűsége törekszem a hangok jeleinek megválasztásánál, nem jelölöm a zöngétlenséget sem ponttal (Bremer), sem ékkel (Sievers).

b, d, g a zöngés záróhangokat jelzi.

Az explozív hangok kapcsán felmerül a kérdés, vajjon a rövid kettős zárhangokat külön jelezzük-e vagy nem? Ha rágon-dolunk a sok asszimilációs esetre, melyek éppen a nyelvjárások-nál oly föltűnően s gyakran jelentkeznek, akkor e kérdés fölös-legesnek tetszik. Pedig vannak ily kettős zárhangok is, melyek úgy keletkeznek, hogy a szóvégi hangzó az utolsóelőtti hang exploziója előtt képződik, úgyhogy csak az utolsó tudja pilla-natnyira felpattantani a zárt (pl. *sokt*). Ha e jelenséget hűen akar-juk visszaadni, akkor lehetne úgy eljárni, hogy a két explozívat egymás alá írjuk és pedig a nem explodáló hangot alól, az explo-dálót felül. Így ily formák állnak elő: $\begin{smallmatrix} t, d \\ p \quad b \end{smallmatrix}$ pl. $\begin{smallmatrix} s o t \\ k \end{smallmatrix}$ = *sagt s* így tovább. Persze több ily zárhang van s ezeket egyszerűen a fentebbi hangokból kombináljuk.

A s p i r á n s o k.

Ezeket négy csoportra osztom s e jelekkel adom vissza:

1. Labiodentalis spiránsok.

f (zöngétlen) *w* (zöngés).

A bilabiális vagy úgynevezett Suppen -*f* jele általában *F*. Ennek zöngésváltozata is van, melynek jele: *v*.

Minthogy az utolsó gyakoribb hang, azért a praktikusabb írásjegy.

2. Dentalis spiránsok.

s (zöngétlen), *z* (zöngés *s*), *š* (zöngétlen *sch*), *ž* (zöngés *sch*).

Ha interdentalis spiráns is előfordulna, akkor a zöngétlen-nek jele *D*, a zöngés *đ*.

3. A veláris spiránsok.

E hangokról meg kell jegyeznünk, hogy ezeket a maguk előtt álló magánhangzók nagyban befolyásolják. Így pl. az *ach*-és *ich*-hang rendesen ugyanazon hangok után jelentkezik, mint

ich-, illetőleg mint *ach*-hang. Épp ez a körülmény azt javasolja, hogy e hangok jelzésére ne használjunk különböző betűket. Elég — azt hiszem — a hangfiziológiai részben rámutatni arra, hol (mily hang előtt!) van *ich-*, hol *ach*-hang, s a szövegen keresztül nem volna akkor már szükséges e körülményt figyelembe venni.

A veláris spiránsok jelzésére a következőket ajánlom:

x (zöngétlen *ich-* és *ach*-hang jele); *j* (erősen zöngés palatális *x*), *z* (zöngés, egészen hátul képzett veláris spiráns).

A hehezet.

ˈ spir. asper az alig hallható hehezet jele.

h rendes hehezet.

h̃ hörgésszerű hehezet.

Az eddig tárgyalt írásjelek használata tisztán nyelvtudományi munkákra vonatkozik. De itt is egy körülményt nagyon figyelembe kell venni praktikus szempontból s ez az, hogy a rendes betűtől eltérőt csak akkor használjuk, ha az (t. i. a rendes hangjegy) már egyszer le van foglalva. Tegyük fel, hogy *x* nyelvjárásban csak zöngés veláris spiráns fordulna elő, melynek jele *z* lenne. Épp azért, minthogy *x* nyelvjárásban az egyszerű *x* nem jutott szerephez, azért lefoglalhatjuk ezt a zöngés veláris spiráns jelzésére. Hogy ez zavart ne okozzon, e körülményre a munka elejére helyezett helyesírásban fel kell hívni a figyelmet. Olyan gyűjteményes munkáknál, melyek folkloristák, illetőleg művelt nagyközönség számára is készülnek, ezeknél egészen más természetű helyesírást kell megállapítanunk. Felnémet nyelvjárási szövegekre vonatkozólag már tettem egyszer előterjesztést s meg is okoltam az ott ajánlt írásmódot.¹ Most, mikor az összes ismerős hazai nyelvjárasterületre vonatkozólag óhajtok egyöntetű írásjeleket ajánlani (gyűjteményes munkákra nézve), a megokolással ismétlésekbe nem akarok bocsátkozni, mert most is ugyanazok a szempontok vezetnek, mint a fentebb jelzett cikknél.

Gyűjteményes munkák helyesírása.

Az írásjelek általában a latin betűk.

A rövidséget nem kell jelölni. A hosszúság jele a magán-

¹ Schwartz Elemér, Kísérlet felnémet nyelvjárású népdalok és mondák egyöntetű lejegyzésére. EPhK. (1916), 40, 533. ll.

hangzóknál —, a mássalhangzóknál a kettőzés. A diphthongusok hosszúságát az uralkodó komponensen jelöljük.

A nazalizálást csak akkor jelezzük, ha maga az orrhang eltűnt. Jele ekkor a hangzó vagy kettős magánhangzó utáni vonalfeletti kis *n*. Pl. waiⁿ, Wein.

A hangsúlyt nem jelöljük.

Nagy betűt csak a mondat elején és tulajdonnevekben használunk.

A szótagképző hangokat nem jelöljük külön.

Egyébként a következő az ábécé:

a nyílt tiszta *a*.

ā zárt *a* (magy. *a*), illetőleg nyílt *o*.

o zárt *o*.

e zárt *e* (magy. *ë*).

e nyílt *e* (magy. *e*).

æ fölötte nyílt *e*.

u zárt *u*.

ə *e*-színezetű redukált vokális. Ha más színezetűek is vannak, akkor ezt a helyesírás táblázatában jelezzük s megmondjuk, hol jelenik fel a más színezetű „Murmellaut“. A jele legyen ennek is *ə*.

A diphthongusok az eddig felsorolt vokálisokból konstruálандók. Pl.:

ai ei, au, äü, öü, ou s így tovább.

A diphthongusok redukált komponenseit ne jelöljük redukált hanggal, ha ezáltal a diphtongus színe nem szenved kárt. De más benyomás az *ia*, mint *iə* s más az *ou*, mint *ou*.

m, n rendes *m, n*.

ŋ (görög *ŋ*) a magyar *ny*-nek megfelelő palatális és gutturális hang.

l rendes *l*.

ɫ a magy. *ly*-nek megfelelő *l*.

r rendes *r*; ha uvuláris, azt írjuk e helyre: *r* uvuláris *r*.

p, t, k zöngétlen tenuisok.

b, d, g zöngés mediák.

f zöngétlen *f*.

w zöngés *w*.

s zöngétlen *s* (magy. *sz*).

z zöngés *s* (magy. *z*).

š rendes német *sch*.

ž zöngés német *sch* (magy. *zs*).

ts német *z* (magy. *c*).

ch a német *ich*- és *ach*-hang jele.

h hehezet.

j rendes *j*.

Az aspirált hangok a *h* segítségével konstruáltak meg.
Pl. *ph*, *th*, *kh*, *dh* stb.

A veláris hangokat a betű alatti félkörrel jelöljük: *g*, *h* stb.

Erről a most tárgyalt írásról még megjegyzem, hogy ennek hangképeit úgy nyelvészeti, mint gyűjteményes munkákban a tulajdonképeni szöveg élére kell tenni ily címmel „A nyelvjárási szöveg írásjegyei“. Itt persze semmi okadatolásnak helye nincsen, csak az egyes írásjegyek jellegét adjuk, illetőleg magyarázzuk. Így aztán mindenki tisztában lesz azzal, hogy miképen kezelendő a nyelvjárási szöveg.

Az írásjegyek fonétikai értékelése.

Ezzel a hangjegyírással nincs kimerítve egy nyelvjárásról szóló dolgozat fonétikai oldala. Nem szabad megelégednünk arról, hogy az írásjegyek csak jegyek, mint a kótalapok hangjegyei, melyek még magyarázatra szorulnak. Ezt Bremer is kiemeli, mikor így szól „dass unsere Buchstaben (fonétikai jegyeket ért ezek alatt) dem Auge nur orientierende Anhaltspunkte geben und geben können . . .“ ez természetes, „Das meiste muss man sich eben noch dazu denken“.¹ Mindent az írásjegy nem tud visszaadni. Hogy *t* egyoldalú *l*, azt tudjuk, de hogy jobb vagy baloldali, azt *e* jegy már nem fejezi ki. S így állunk több írásjegyünkkel. De éppen ez az oka annak, hogy az „Artikulationsbasis“-ról szóló fejezet után a nyelvjárást *jellemző* hangok leírását, fizioiogiáját adjuk. Szándékosan emeltem ki a *jellemző* hangokat, mert azt feleslegesnek kell tartanunk, hogy a mindeütt *s* egyformán előforduló hangokat mindig újból és újból leírjuk, miáltal laikusoktól könnyen a plagizátor nevét kaphatjuk. Tehát, ha rendes zárt *e* hangunk van, nem érdemes ezt leírni,

¹ Bremer, Deutsche Phonetik. 201. l.

de az, hogy a nyílt *e* mennyire nyílt, ez már néha magyarázatra szorul. Az sem elégséges, hogy azt írjam *ä* *o* és *a* közt lévő hang. Itt már fontos az *ä* leírását adni, mert *a* és *o* közt sokféle hang lehet. S ezt a példálódzást lehetne most végtelékig folytatni. Az egésszel oda törekszem, hogy szükségesnek mutassam be a hangok fizioiogiájáról szóló fejezetet, melyben természetesen a beszédszervek működését az egyes hangok keletkezésekor legpontosabban le kell írni.

E tanulmánynál nem szabad a legegyszerűbb s természetes kísérletektől elzárkóznunk, hanem ezeket fel kell használni. A mesterkétebb s a Rousselot-féle kísérleti fonétika körébe tartozó experimentumoknak azonban itt helyük nincs. Nincs pedig azért, mert a hűség rovására történhetik sok lejegyzésünk. Ennek oka pedig az a szájkosár, melyet ily kísérleteknél az ember nyakába akasztanak, miáltal sok természetellenességre kényszerítik. Ezeknek a kísérleteknek csak az olyanoknál van helyük, kik megfelelő intelligenciával rendelkeznek fonétikai téren s sok gyakorlás után fesztelenül tudnak a szájkosárral is beszélni.

Meg kell emlékeznem itt a fonográfról is. Tisztán fonográf-felvételek után készíteni nyelvjárástanulmányokat, még akkor is, ha a bécsi Archivphonograph állna rendelkezésünkre, nem lehet. A fonográf sok esetben (hangsúly, hangmagasság, hangerősség stb.) kitűnő segédeszköz, de sohasem lehet főforrás nyelvészeti munkánál. Ha valakinek módjában áll Archivphonograph mellett dolgoznia, az használja fel, mert sok apró szempontot jobban fog meglátni, mintha gép nélkül dolgoznék. De tisztán csak e mellett dolgozni más forrás nélkül lehetetlen a gépek tökéletlensége miatt, melyet a technika még nem tudott leküzdeni.¹

Nyelvjárástanulmánnyal foglalkozván, fontos fülünket jól begyakorolni a hangbenyomások lejegyzésével. Minél több nyelvjárási szöveget kell írni s mellette a beszélő beszédszerveit megfigyelni, sokszor a nyelvjárási szavakat a médium után mondani s így leírni a hangokat. Így pontos megfigyeléseink lehetnek majd az ajak, nyelv és gégét illetőleg, melyeknek a hangfizioiogi részben fontos szerepük van. A muszkulatura feszültségét

¹ Vö. Schwartz Elemér, A bécsi Tudományos Akadémia Phonogramm-Archivja. EPhK. 40, 284. II. (1916.)

és fesztelenségét is nagy figyelemmel kell kísérnünk s a tüdőből tóduló levegő erősségét sem szabad megfigyeléseinkből kihagyni.

A hangfiziológiai részben nemcsak az egyes hangokat kell tárgyalni, hanem tekintettel kell lenni arra a környésre is, mikor ezek más hangokkal együtt fordulnak elő. Ilyenkor különböző kérdések toluhatnak előtérbe, melyek közül különösen a következőkről kell tárgyalnunk: a magánhangzók találkozása, a mássalhangzók találkozása (itt az asszimilációs jelenségek kerülnek szóba), a mássalhangzó, illetőleg magánhangzóbetoldás (svarabhakti) s az absorptiójelenségek (különösen a mellékhangsúlyos vagy hangsúlytalan szótagokban).

Eddig tart a munka tisztán fonétikai része.

A hangtörténet.¹

A módszer, mellyel e szakaszt fel kell dolgozni, a genetikus vagy evolúciós módszer, vagyis a nyelvjárás hangrendszerének fejlődését az ófelnémet vagy a középfelnémet nyelvből állapítjuk meg. Elv az legyen, hogy minél régebbi emlékek nyelvéből induljunk ki. Azt, hogy milyen korba nyúljunk most már vissza egy-egy meghatározott nyelvjárásnál, az magától a tárgyalandó dialektus hangrendszerétől, esetleg szókészletétől függ. Középnémet nyelvjárásoknál ajánlatos lesz pl. a mássalhangzórendszer fejlődése szempontjából a nyugati germán hangállapotból kiindulni, bajor- és franknál meg az óbajor-, illetőleg ófrankból s így tovább. A középfelnémet nyelvvalakból való kiindulást pedig akárhányszor a rendelkezésünkre álló szókincs ajánlja. Bármelyik régebbi kor nyelvéből indulunk ki, tudományos szempontból mindig eredményes munkát végzünk. Ha azonban az újfelnémet nyelvvel vetnők össze a nyelvjárások hangrendszerét, semmivel sem vinnők előre a tudományt.

Fontos a magánhangzók tárgyalásánál elsősorban a hangsúlyos szótagokban nézni az egyes hangok fejlődését s aztán a többi szótagban. A mássalhangzórendszerénél még behatóbb tárgyalásra van szükség: itt a konzonánsok szóeleji, szóközépi és szóvégi helyzetét is kell megfigyelni.

¹ Vö. Phil. Wegener, Die Bearbeitung der lebenden Mundarten. Paul's Grundriss, I 931. II. 1911.²

A mellékszótagok mássalhangzóit csak annyiban kell itt tekintetbe venni, amennyiben az absorptiós jelenségeknél eltekin-
tettünk tőlük.

Fontos, hogy a szókincs, melyre e részben támaszko-
dunk, ne az a lecsépelt, mindennapi legyen, mely minden-
féle hatásnak ki van téve, hanem a nép sajátos szókin-
cse (foglalkozásával összefüggő), melyet a folklorisztikai részben
összehordtunk.

Nem szabad aztán szűkkeblűeknek lennünk más (esetleg
szomszéd) nyelvjárásokkal szemben, hanem már az egész szaka-
szon keresztül összehasonlításokat kell alkalmaznunk. Különösen
a már feldolgozott hazai nyelvjárásokat (bibliográfiáját l. lejjebb)
kellene e keretbe belevonni, mert így kapcsolópontokat nyerünk
a hazai németek rokonságára vonatkozólag.

Helye van e részben a magyar hatások feltüntetésének,
mellyel a magyar nyelvtudománynak is szolgálatot teszünk. Nem
szabad aztán figyelmen kívül hagyni a nyelvjárásterületen lakó
másajkúak, esetleg fajúak német nyelvét (cigánynémet, zsidó-
német, szlávok németje stb), sőt az intelligencia németségét is
külön pontban tárgyalhatjuk. Ezeknek tárgyalását is fontosnak
találom, úgy hogy külön-külön is helyt kérek számukra a nyelv-
tudományi munkák közt, mert biztos, hogy annál pontosabb
adataink lesznek a nyelv életéről, minél több oldalról megfigyel-
jük ezt. S a nyelvet jó megfigyelni idegen területen is, mert
esetleg épp így juthatunk egyes feltűnő sajátságok magyaráza-
tához. Ez utóbbi dolgozataink készítésénél a genetikus (evolúciós)
módszer nem alkalmazható, itt összehasonlításra kell szorítko-
zunk. (Pl. a cigánynémetet össze kell hasonlítani a nyelvjárással,
amelynek hatása alatt állottak s a cigánynyelvvél.) De meg-
jegyzem, hogy a zsargonok s hasonló nyelvek csak mint nyelv-
vészeti kuriozitások jöhetnek számításba s sohasem oly jelentősek,
mint egy következetesen fejlődött nyelvjárás. (Tehát legfeljebb
kiegészítői, adalékai lehetnek valamely dialektusnak.)

A hangtörténeti rész befejezője egy összefoglalás, melyben
feltüntetjük röviden a nyelvjárás főajátságait. Ezeket összehason-
lítjuk a nagynémet nyelvjárásokkal s rámutatunk arra, hogy
melyikkel egyezik a mi dialektusunk. Megállapítjuk viszonyát
még a hazai nyelvjárásokhoz s feltüntetjük, hogy a vidéken

meddig terjednek határai.¹ Ha kevert nyelvjárással van dolgunk, akkor kimutatjuk a túlsúlyra jutott elemeket, a keveredés okát s ennek kapcsán vonunk le következtetést.

Az alak- és mondattan.

A hangtörténet mellett lehetne még beszélni az alak- és mondattanról. Ezek telepítéstörténeti szempontból korántsem oly fontosak, mint a hangtan, jóllehet részben ily természetű munkák is szolgáltatnak egy-két adatot a származás kérdéséhez. A földolgozásuk módjához tapasztalat alapján még nem lehet irányító elveket adni, mert ezek eddig igen kevés feldolgozóra akadtak. De amennyire az ember a priori beszélhet, biztos, hogy e téren is az evolúciós módszernek kell érvényesülnie.

A nyelvjárástérkép.

Az eddig említett kérdések mellett még egy érdekes nyelvjárási problémára hívom fel a dialektológusok figyelmét: a nyelvjárástérképészetre (Dialektgeographie). A gondolat maga nem új, mert már a múlt század nyolcvanas éveiben vetődött fel, mikor Wenker György a „Lautgesetze sind ausnahmslos“ tételét akarta megvilágítani. E célból 40 mondatot állított össze, ezeket szétküldte a német tanítóvilágnak (43,000 példányban) és ettől az irodalmi nyelven írt mondatok nyelvjárási megfeleléseit kérte. A beérkezett ívek alapján Marburgban megkezdtek a „Sprachatlas“, a nyelvjárástérkép megrajzolását, úgy hogy minden szónak külön térképlapot adtak. Ezáltal rendkívül érdekes eredményekhez jutott a kutatás: látták, hogy a szavak hangállománya vidékenként más és más, hogy ugyanazon hangoknak nyelvjárási megfelelései igen sokszor váratlan alakban jelennek meg, hogy az egyes paradigmáknak határvonalai hol összeesnek, hol pedig keresztezik egymást.² Wenker maga e munkáját befejezni nem tudta, de

¹ Jó itt megfontolni Kauffmann (Dialektforschung 421. l.) egy mondatát: „Eine umfassende Dialektgrammatik eines Dorfes oder einer Stadt genügt als Zentrum für den gesamten Umkreis der Sprachgenossenschaft, deren Abweichungen niemals prinzipieller Natur sind und sich leicht rubrizieren lassen“.

² Mertes, Emmi, Dialektgeographie. Geographische Zeitschrift, 28, 392. II. (1922.)

azért nem maradt félbe. Wrede Ferdinánd folytatja és tanulmányozza a kérdést mostan. Egész sereg tanítványa van, kik a nyelvjárástérképen végzett kutatásaikat a Wredetől szerkesztett *Deutsche Dialektgeographie* (Berichte und Studien über G. Wenkers Sprachatlas des Deutschen Reichs. Marburg, Elwert, 1908-tól) füzetekben teszik közzé. A munka folytatásának egy nagy nehézsége van, hogy a déli németek a 40 mondatot a felsőnémet nyelvjárások kutatására nem tartják alkalmasnak s ezért csak nagy unszólásra nyujtanak adatokat Marburgnak. Pedig kár, mert ha a nyelvjárástérkép gondolatát a maga egészében nézzük, még nekünk is kellene a Sprachatlas számára dolgoznunk, nemcsak a felsőnémeteknek. Igaz, hogy először itthon s Magyarországnak kellene egy német nyelvjárástérképet szerkeszteniünk, de az eredményeit Marburgba is el kellene juttatnunk, hogy a tudományos nyelvjáráskutatást célhoz segítsük.

Ha e gondolat megvalósítható lenne, rendkívül sok nyelvi érdekesség nyomára jutnánk (pl. Wortgeographie¹) és a magyar nyelv kutatásnak is számtalan kérdésnél segítségére lehetnénk.

*

Bármely részről is értekezünk a hazai német nyelvjárások körében, tanulmányunkat mindig nagy tudományos apparátussal kell felszerelnünk s a munka végéhez pontos betűrendes szójegyzéket és világosan áttekinthető tárgymutatót kell kapcsolnunk.

¹ Kretschmer, Paul, Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen, Vandenhoeck u. Rupprecht, 1916—1918.

A HAZAI NÉMET NYELVJÁRÁSKUTATÁS IRODALMA.

E részben csak azokat a nagyobb összefoglaló munkákat sorolom fel, amelyekre tanulmányunknál szükségünk lehet és amelyek további részletkérdésekre vonatkozólag irányítást nyújtanak. Az I. és II. részben említett munkákat újra nem veszem fel.

Az I. részhez.

1. Wrede, Ferd., Ethnographie und Dialektwissenschaft. Hist. Zeitschrift, 1888. évf. 22. ll.
2. Brenner, O., Mundarten und Schriftsprache in Baiern. Bamberg, 1890.
3. Bohnenberger, K., Sprachgeschichte und politische Geschichte. ZsfdMaa., 3; 321. ll. (1902).
4. Weise, Osk., Unsere Mundarten, ihr Werden und Wesen. Leipzig u. Berlin, 1910.
5. Wilmanns, W., Mundart und Schriftsprache. Wiss. Beihefte zur Zs. d. Allg. D. Sprachver. 4. Reihe, 209.
6. Fischer, W., Die deutsche Sprache von heute. Leipzig u. Berlin, 1914.

A II. részhez.

A) *Folklorisztika.*

I. Összefoglaló nagyobb munkák.

1. *Kézikönyvek.*

1. Hunfalvy Pál, Magyarország ethnographiája. Budapest, 1876.
2. Meyer, Elard Hugo, Deutsche Volkskunde. Strassburg, 1898.
3. Meyer, H., Das deutsche Volkstum. 2 köt. Leipzig, 1903.²
4. Blau, Jos., Der Lehrer als Heimatforscher. Eine Anleitung zu heimatkundlicher Arbeit. (Schriften für Lehrerfortbildung. 6.) Prag—Wien—Leipzig, 1915.

2. Folyóiratok.

1. Zeitschrift des deutschen und österreichischen Alpenvereins. München und Wien, 1869-től.
2. Mitteilungen der anthropologischen Gesellschaft. (Urgeschichte und Volkskunde.) Wien, 1871-től.
3. Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn. Budapest, 1887-től.
4. Ethnographia. A Magyar Néprajzi Társaság értesítője, Budapest, 1890-től.
5. Neue Carinthia. Zeitschrift für Geschichte, Volks- und Altertumskunde Kärntens. Klagenfurt, 1890-től.
6. Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. Gegründet v. Weinholt (ZdVfVk.) Berlin, 1891-től.
7. Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde. Breslau, 1894-től.
8. Zeitschrift für österreichische Volkskunde. Geleitet v. Prof. M. Haberlandt. (ZföVk.) Wien, 1895-től.
9. Unser Egerland. Monatschrift für Volks- und Heimatkunde. Geleitet u. begr. von A. John. Eger, 1897-től.
10. Deutsche Volkskunde aus dem östlichen Böhmen. Hrsg. v. Ed. Langer. Braunau, 1901-től.
11. Deutsche Erde. Hrsg. v. Perthes, Gotha, 1902-től.
12. Hessische Blätter für Volkskunde. Leipzig, 1902-től.
13. Zeitschrift des Vereins für rheinische und westfälische Volkskunde. Elberfeld, 1904-től.
14. A Magyar Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának értesítője. Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum. 1900-tól. — (Ugyanez megjelenik németül Anzeiger der ethnographischen Abteilung des Ungarischen National-Museums címen.)

3. Ismeretterjesztő tanulmányok.

Két munka jön elsősorban tekintetbe, melyek mindegyike egész Magyarország leírásával foglalkozik. Ezek:

1. Az osztrák-magyar monarchia írásban és képen. Magyarország (IV. köt.).
2. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, Országos Monografia-Társaság, évszám nélkül.

II. Részletező tanulmányok.

1. Tulajdonnevekről szóló munkák.

a) Helynevek.

1. Bel, M., Compendium Hungariae Geographicum. Posonii, 1779.
2. Buck, M. R., Oberdeutsches Flurnamenbuch. Stuttgart, 1880.
3. Umlauft, Geographisches Namenbuch von Österreich-Ungarn. Wien, 1885.
4. Pesty Fr., Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. Budapest, 1888.
5. Pfaff, Fr., Deutsche Ortsnamen. Berlin, 1896.
6. Lumtzer—Melich, Deutsche Ortsnamen und Lehnwörter des ung. Sprachschatzes. (Quellen und Forschungen etc.) Innsbrück, 1900.
7. Kövi, E., Die Namen der Pflanzen in den Orts- und Flurnamen der deutschen Zips in Ungarn. Eine philologische Studie. Korr. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landesk., 1904. évf. 6. ll.
8. Thirring G.-né, A székesfőváros neve. Budapesti Hirlap, 1905. évf. 213. sz.
9. Beschorner, H., Flurnamenliteratur. Korrespbl. d. Gesamtver. 1906. évf. 279. ll., 1907. évf. 177. ll., 1910. évf. 113. ll.
10. Miedel, Oberschwäbische Orts- und Flurnamen. Memmingen, 1906.
11. Kübler, Aug., Die deutschen Berg-, Flur- und Ortsnamen des Alpiner Iller-, Lech- und Sannengebietes. Amberg, 1909.
12. Sturmfels, Wilh., Die Ortsnamen Hessens. Etymol. Wörterbuch der Orts-, Berg- und Flurnamen des Grossherzogtums Hessen. Weinheim und Leipzig, 1910.
13. Fischer, K., Deutsche Ortsnamen in Ungarn. Pester Lloyd, 1909. évf. 87. sz.
14. Weise, O., Die deutsche Ortsnamenforschung im letzten Jahrzehnt. Germ.-Rom. Monatschrift, 1910. évf.
15. Wieris, Die Flurnamen des Herzogtums Braunschweig. Braunschweig, 1910.
16. Deutsche Ortsnamen in Ungarn. Hrg. vom Verein zur Erhaltung des Deutschtumes in Ungarn. Wien, 1912.²

17. Melegdi J., A Szepes név eredete. Magyar Nyelv, 1912. évf. 427. ll.
18. Kleinpaul, Rud., Die Ortsnamen im Deutschen, ihre Entwicklung und ihre Herkunft. Berlin u. Leipzig, 1912.
19. Gréb Gy., A szepesi húnok. Közlemények Szepes vármegye multjáról. 1913. évf. 67. ll.
20. Gréb, Jul., Die Zipser Hunnen. Ungarische Rundschau, 1914. évf. 643. ll.
21. A „Bánát“ elnevezés keletkezéséről. Magyar Nyelv, 1915. évf. 40. 1.
22. Kluge, Fr., Deutsche Namenkunde. (Deutschkundliche Bücherei.) Leipzig, 1917.
23. Förstemann, E., Altdisches Namenbuch. Orts- und sonstige geographische Namen. 3. völlig neubearbeitete und um 100 Jahre (1100—1200) erweiterte Auflage. Hg. v. Herm. Jellinghaus. Bonn, 1916.
24. Lug, V., Deutsche Ortsnamen in Ungarn. Reichenberg, 1917.
25. Schiffmann, K., Das Land ob der Enns. Eine altpaierische Landschaft in den Namen ihrer Siedlungen, Berge, Flüsse und Seen. München—Berlin, 1922.
26. Behagel, O., Die deutschen Weilerorte. Kilonlenyomat a Wörter und Sachen 2. kötetéből.
27. Beschorner, H., Flurnamenverzeichnisse. Deutsche Geschichtsblätter. 15. évf. 4. ll.
28. Kövi, E., Die Namen der Pflanzen in den Orts- und Flurnamen der Zips in Ungarn. Korrb. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde. 27. évf. 65. ll., 27. évf. 85. ll.
29. Kötzschke, Rud., Flussnamenforschung und Siedlungsgeschichte. Deutsche Geschichtsbl. 8. évf. 233. ll.
30. Weber, S., Deutsche Ortsnamen in der Zips. Deutsche Erde. 11. évf. 82. ll.

b) Család-, személy- és egyéb nevek.

1. Ebenspanger, Joh., Der Name der Hienzen. A Magyar Turista-Egyesület 1895. évi jelentése. 22. ll.
2. Förstemann, E., Altdisches Namenbuch. I. Die Personennamen. Nordhausen, 1856, 2. kiadás 1900.

3. Socin, Ad., *Mittelhochdeutsches Namenbuch*. Nach ober-rheinischen Quellen des 12. und 13. Jahrhunderts. Basel, 1903.
4. Kleinpaul, Rud., *Die deutschen Personennamen*. Leipzig, 1909.
5. Bähnisch, Alf., *Die deutschen Personennamen*. (Aus *Natur und Geisteswelt* 296.) Leizig, 1910.
6. Grohne, E., *Die Hausnamen und Hauszeichen. Ihr Geschichte, Verbreitung und Einwirkung auf die Bildung der Familien- und Gessennamen*. Göttingen, 1912.
7. Heintze, Alb., *Die deutschen Familiennamen geschichtlich, geographisch, sprachlich*. 4. Aufl. von P. Cascorbi. Halle, 1914.
8. Schwartz, E., *Der Name „Hienz“*. Ungarische Rundschau, 1916. évf. 946. II.
9. Kluge, Fr., *Deutsche Namenkunde*. (Deutschkundliche Bücherei.) Leipzig, 1917.
10. Petz G., A „sváb“ név etymológiája. EPhK. 14, 140. II.
11. Petz G., A személynevekről. EPhK. 19. évf. 77. II.

2. Történeti munkák.

a) Östörténet.

1. Müllenhoff, K., *Deutsche Altertumskunde*. 5 köt. Berlin, 1870—1900.
2. Much, M., *Sammlung von Abbildungen vorgeschichtlicher und frühgeschichtlicher Funde aus den Ländern der österreich-ungarischen Monarchie*. Kunsthist. Atlas der k. k. Central-kommission zur Erforschung u. Erhaltung der Kunst- u. historischen Denkmale. Wien, 1889.
3. Hampel, J., *Altertümer der Bronzezeit in Ungarn*. Budapest, 1890.²
4. Much, R., *Deutsche Stammessitze*. Halle, 1892.
5. Kossina, G., *Die ethnologische Stellung der Ostgermanen*. Indogerm. Forschungen. 7 köt. 1896.
6. Heyne, M., *Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jhd.* 4 köt. Leipzig, 1899—1908.
7. Schrader, O., *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*. Strassburg, 1901.

8. Much, R., Deutsche Stammeskunde. Leipzig, 1905.²
9. Bremer, O., Ethnographie der germanischen Stämme. Strassburg, 1905.²
10. Hampel, J., Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 3 köt. Braunschweig, 1905.
11. Fischer, H., Deutsche Altertumskunde. (Wissenschaft u. Bildung 40.) Leipzig, 1908.
12. Hoops, J., Reallexikon der germanischen Altertumskunde. Strassburg, 1911-től.
13. Thienemann Tiv., Pannóniai longobárd szavak. Nyelvtud. 1912. évf. 143. II.
14. Kauffmann, Fr., Deutsche Altertumskunde. I. München, 1913.
15. Thienemann Tiv., Az első germánok Pannóniában. Nyelvtud. 1913. évf. 295. II.

Folyóirat.

Mannus. Zeitschrift für Vorgeschichte, Organ der deutschen Gesellschaft für Vorgeschichte. Hg. von G. Kossina, Würzburg, 1909-től.

b) Telepítéstörténet.

1. Pauler Gy., A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. 2 köt. Budapest, 1899.²
2. Windisch, C. E., Geographie des Königreichs Ungarn. 2 Teile. Pressburg, 1780.
3. Grisellini, F., Geschichte des Temeser Banats. 2 köt. Wien, 1780—1781.
4. Korabinszky, F. M., Geogr.-hist. u. Producten-Lexicon von Ungarn. Pressburg, 1786.
5. Vályi A., Magyarország leírása. 3 köt. Buda, 1796—1799.
6. Schwartner, M., Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798.
7. Rohrer, J., Versuch über die deutschen Bewohner der österr. Monarchie. Wien, 1804.
8. Rohrer, J., Die Deutschen in Ungarn. Eine Skizze. Hormayr's Archiv f. Geographie etc. 1811. évf.
9. Bredetzky, S., Beitrag zum deutschen Colonial-Wesen in Europa. Brünn, 1812.

10. Einmann, Joh., Der deutsche Colonist oder die deutsche Ansiedlung unter Kaiser Joseph II. in den Jahren 1783—1787 im Bácsér Comitat. Neu-Szivatz, 1820.
11. Einmann, Joh., Der deutsche Colonist, insbesondere im Bácsér Comitate. Pest, 1822.
12. Kanasz, Fr., Beschreibung des Bátscher Comitats. 1829.
13. Csaplovics, Gemälde von Ungarn. 2 köt. Pest, 1829.
14. Normann, H., Ungarn: Das Reich, Land u. Volk, wie es ist. 2 Teile. Leipzig, 1833.
15. Fényes E., Magyarországnak mostani állapota. Pest, 1836—1837.
16. Fényes, E., Ungarn. Pest, 1848.
17. Czoernig, K., Ethnographie der oesterr. Monarchie. 3 köt. Wien, 1855.
18. Becker, M. A., Die Heanzen. Oest. Revue, 1863. évf. 282. II.
19. Schwicker, J. H., Geschichte des Temeser Bánáts. Pest, 1872.²
20. Fridrich T., Bács Bodrog vm. leírása. Szeged, 1878.
21. Becker, M. A., Verstreute Blätter. Wien, 1880. évf. 77. II.
22. Szentkláray J., Száz év Délmagyarország történetéből. Temesvár, 1882.
23. Famler, G. A., Jubiläums-Festschrift der Pfälzer Kolonie Torzsa. Neusatz, 1884.
24. Faust, J., Szeghegy im I. Jhd. seines Bestandes. Kula, 1884.
25. Martin A., Vándorlások a púpos világban. Vasmegyei Közöny, 1884. évf. 21. 23. sz.
26. Jung, K. E., Deutsche Kolonien. Leipzig—Prag, 1885.
27. Ludwig, N. E., Monographie der r. k. Kirchen-Gemeinde Gyertyámos. Temesvár, 1885.
28. Leyser, Die Gründung der Pfälzer Kolonie Torzsa in Ungarn. Pfälzisches Museum, 1887. évf. 26. II.
29. Baróthi L., A bánási német telepítések történetéhez. Ethnogr. 1890. évf. 357, 413. II.
30. Baróthi L., A németek első betelepítése a bánágba gr. Mercy alatt. Temesvár, 1890.
31. Giesswein S., A hienckről. Felelet Kurznak. Ethnographia, 1892. évf.
32. Singer, K. Fr., Denkwürdigkeiten aus dem Leben des k. k. Hofrathes H. S. v. Bretschneider. 1892.

33. Baróthi L., Adattár Délmagyarország XVIII. sz. történetéhez. Temesvár, 1893—1896.
34. Strakosch-Grassmann, G., Geschichte der Deutschen in Österreich-Ungarn. Wien, 1895.
35. Hermann, A., A népesség ethnographiája. (Jekelfalussy, Az ezredéves magyar állam c. művében.) Budapest, 1896.
36. Hermann, A., Die ethnographische Gestaltung der Bevölkerung Ungarns. Ethnol. Mitteil. 1896. évf. 1, 74. II.
37. Scheiner, A., Zur Frage der Herkunft der Zipser Sachsen. Korresp. Bl. d. Ver. f. sieb. Landesk., 1896. évf. 6. sz.
38. German, L., Öst.-Ung. Monarchie in Wort u. Bild. Gotha, 1897.
39. Kármán, L., Gesch. der Torzsaer Ortsgemeinde u. Reform. Kirchengemeinde von der Ansiedlung 1784 bis in die Gegenwart. Neu-Verbász, 1897.
40. Thirring-Waisbecker, I., Zur Volkskunde der Hienzen. Beitr. zur Volkskunde der Deutschen in Ungarn. Budapest, 1897.
41. Schultheiss, G., Deutschtum und Magyarisierung. Mit einer Karte. München, 1898.
42. Alexander, M., Gedenkblatt der prot. Pfarrei Grosskarlbach. Kaiserslautern, 1899.
43. Holczmann I., Bácsi szekerések. Bács-Bodrog vm. tört. társ. Évkönyve, 1899.
44. Jantzen, H., Zur Volkskunde u. Kulturgeschichte der Donauländer. Allg. Ztg. Beil., 1899. évf. 159. és 160. sz.
45. Kozár E., A mi svábaink. Magyar Hírlap, 1899. évf., 207. sz.
46. Balogh P., A népfajok Magyarországon. Ethnogr., 1900. évf. 193. II.
47. Rittinger, E., Die Banater Schwaben. Akad. Blätter, 1900, 8, 9. sz.
48. Schwicker, J. H., Die Einwanderung der südl. Deutschen. Ung.-Weisskirchner Volksbl., 1900, 18—21. sz.
49. Balogh P., A népfajok Magyarországon. Budapest, 1902.
50. Bräss, M., Die Schwaben im Banat. Deutsche Geogr. Blätter, 1902. évf. 65. II.
51. Dachler, A., Beziehungen zwischen den niederösterreichischen, bayerischen und fränkischen Mundarten und Bewohnern. Kny. a Zs. f. öst. Vk., 1902. évf.-ból.

52. Schwicker, J. H., Die Deutschen in Südungarn. Ung.-Weisskirchner Volksbl., 1902. évf. 40. sz.
53. Schwicker J. H., Etwas von den Deutschen in der Zips. Ung.-Weisskirchner Volksbl., 1902. évf. 26. sz.
54. Hajnóci R. J., A szepesi bányavidék lakóinak származása és nyelve. Szepesi Lapok, 1903. évf. 40—42. sz.
55. Kisch, G., Moselfranken im Banat. Korr. Bl. d. Ver. für siebenb. Landesk., 1903. évf. 150. II.
56. Nagl, J. W., Die „Hienzen“. Eine ethnographisch-etymologische Studie. Zs. f. öst. Volksk., 1903. évf. 5, 6. füz.
57. Schultheiss, G., Die Banater Schwaben. Deutsche Erde, 1903. évf. 133. II.
58. Graszl, P., Die deutschböhmischen Ansiedlungen im Banat. Prag, 1904.
59. Handbuch des Deutschtums im Auslande. Berlin, 1904.
60. Graszl, P., Gesch. der deutschböhmischen Ansiedlungen im Banat. Prag, 1904.
61. Melzer, A., Die Ansiedlung der Deutschen in Südwestungarn im Mittelalter. Progr. des Gymn. in Pola, 1904.
62. Müller-Guttenbrunn, A., Deutsche Kulturbilder aus Ungarn. 1904.²
63. Müller-Guttenbrunn, A., Im schwäbischen Banat. Unterh.-Beil. der Täglichen Rundschau, 1904.
64. Böhm, L., Geschichte der Stadt Weisskirchen. Nach Handschriftlichen Quellen. Fehértemplom, 1905.³
65. Bráz B., Német telepítvények Thuróciban. Felvidéki Híradó, 1905. évf. 18, 19. sz.
66. Dachler, A., Nachkommen der Avaren im Heanzenlande. Monatsblatt des Ver. für Landeskunde in N.-Ö., 1905. évf. 269. II.
67. Zombory I., Magyarország dunántúli részének népsűrűsége az 1900. évi népszámlálás adatai alapján. Földr. Közl., 1905. évf. 18—21. sz.
68. Jeszenszky I., A délmagyarországi telepítési politika 1774—1778. Magyar Szó, 1906 ápr. 4—7. sz.
69. Kempelen B., Adalék a délvidéki német telepítések történetéhez. Századok, 1906. évf. 911. II.
70. Martin A., Henconia. Szent-Gotthárd, 1906. évf. 25. sz.

71. Szeywarth Gy., Néhány tört. adat hazánk nemzetiségeinek történetéhez. Győregyh. Kath. Tanügy, 1906. évf. 8. sz.
72. Balogh P., A délvidék svábjai. Egyetértés, 1907. évf. 120. sz.
73. Bellosics B., A Bácska telepítéstörténetéből. Uránia, 1907. évf. 141. ll.
74. Kaindl, R. Fr., Geschichte der Deutschen in den Karpathenländern. 3 köt. Gotha, 1907.
75. Alscher, O., Der Banat u. seine Deutschen. Die Karpathen, 1908. évf. 1. ll.
76. Aus den Lebenserinnerungen des Württemberger Einwanderers J. Georg Haldenwang, 1846. Mündlichen Mitteilungen nacherzählt von J. Martini. Hermannstadt, 1908.
77. Hetzel, S., Blicke in Oberschützens Vergangenheit u. Zukunft. Felső-Eőr, 1908.
78. Wattal, F., Biogr. Skizzen. Beiträge zur Gesch. des Temeser Banates. Temesvár, 1908.
79. Brandsch, R., Die Verbreitung der Deutschen in Ungarn. Wien, 1909.
80. Häberle, D., Auswanderungen und Koloniengründungen der Pfälzer im 18. Jhd. Kaiserslautern, 1909.
81. Die Ansiedlung der Deutschen in Südungarn. Die Nera, 1909. évf. 42. sz.
82. Korodi L., Das Deutschtum in Ofenpest. Deutsche Erde, 1909. évf. 252. l.
83. Milleker F., Nagy Zsám története 1370—1909. Temesvár, 1909. évf. 64 l.
84. Csallner, R., Unsere deutschen Brüder in der Bácska und im Banat. Kalender des Siebenbürger Volksfreundes. Hermannstadt, 1910.
85. Dachler, A., Die Heanzen. Kny. a Zs. f. öst. Vk., 1910. évf.-ból.
86. Lutz, A., Über die Entstehung einiger deutsch-evangelischer Ansiedlungen in den Gebieten der ehemaligen k. k. Militär-grenze. Landskron, 1910.²
87. Pfandler, R., Das Verbreitungsgebiet der deutschen Sprache in Westungarn. Deutsche Erde, 1910. évf. 14. ll., 35. ll., 67. ll., 134. ll., 173. ll., 221. ll.; 1911. évf. 9. ll.
88. Bellosics B., Bács. Uránia, 1911. évf. 285. ll.

89. Fischer, H., Die Schwaben in der ung. Grafschaft Szatmár. Württ. Jahrb. f. Statist. u. Landesg., 1911. évf. 32. II.
90. Groos, W., Durch die Tolnauer Gespanschaft und die Baranya. Deutsche Erde, 1911. évf. 161. II.
91. Gubitz K., Adatok Bács néprajzához. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évk., 1911.
92. Kriesch, A., Die Schwabengemeinde Csátád im Banat, die Geburtsstätte von N. Lenau. Deutsche Erde, 1911. évf. 76. II.
93. Pfaundler, R., Das deutsche Sprachgebiet in Südungarn. Deutsche Erde, 1911. évf. 43. II., 68. II., 125. II., 148. II., 1912. évf. 18. II., 49. II., 109. II.
94. Weber, R., Hopgarten, Ein populärer Beitrag zur Zipser Volksk. Kásmark, 1911.
95. Hensch B., Das Zipser Deutschtum. Ung. Rund., 1912. évf. 876. II.
96. Kaindl, Fr. R., Deutschböhmisches Ansiedlungen im Banat. Von der Heide, 1912. évf. 12. sz.
97. Szabó O., Nemzetiségi ismertető könyvtár. 2. köt. (I., II. rész. A magyarországi németek; a) Czirbusz G., A délvidéki németek; b) Nitsch M., A dunántúli németek; c) Neugeboren E., Az erdélyi szászok; d) Bruckner Gy., A szepesi szászok.) Budapest, 1913.
98. Hamza, E., Folkloristische Studien aus dem niederösterreichischen Wechselgebiete. Jahrbuch des Alpenvereins, 1913.
99. — A dunántúli „hiene“-éink. Szombathelyi Újság, 1913. évf. 127. sz. és A Cél, 1913. évf.
100. Dachler, A., Die Besiedlung um die österreichische, steirische und ungarische Grenze. Zs. f. öst. Volkskunde, 1913. évf.
101. Gross, W., Durch die deutsche Batschka in Süd-Ungarn, die ungarische Pfalz. Alemannia, 1913. évf.
102. Hoeningner, R., Das Deutschtum im Ausland. Leipzig, 1913.
103. Irányi I., A bácsvármegyei telepítések. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve, 1913.
104. Kaindl, R. F., Die Karpathendeutschen, ihre Ansiedlung u. Verbreitung. Deutsch-Österreich, 1913. évf.
105. Schmidlin, W., Epidemie-Bekämpfung vor 200 Jahren. Sammler, 1913. évf. 84, 85. sz.

106. Schwartz E., A hienceinkről. Szombathelyi Újság, 1913. évf. aug. 6. sz.
107. Bodor A., A délmagyarországi telepítések története és hatása a mai közállapotokra. Budapest, 1914.
108. Haberlandt, A., Die vorgeschichtlichen Denkmäler der öst.-ung. Monarchie. (Mein Österreich, mein Heimatland. Bd. I.) Wien, 1914.
109. Vonház I., A szatmármegyei német telepítésről. Századok, 1914. évf.
110. Kaindl, R. F., Die Deutschen in Ungarn. Deutsche Revue, 1915. évf. 9. sz.
111. Dachler, A., Wiederbesiedlung von Südungarn. Zs. f. öst. Vk., 1916. évf. 152. ll.
112. Kaindl, R. F., Deutsche Ansiedlung und deutsche Kulturarbeit in Ungarn. (Müller-Guttenbrunn, Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der öst.-ung. Monarchie.) Wien, 1916.
113. Kaindl, R. Fr., Die Deutschen in Osteuropa. (Bibl. des Ostens. Hrsg. v. W. Kosch. I.) Leipzig, 1916.
114. Müller-Guttenbrunn, A., Die Schwaben in Südungarn. (M.-G., Ruhmeshalle deutscher Arbeit in der öst.-ung. Monarchie.) Wien, 1916.
115. List Fr., A hazai német telepítésről. Magyar Figyelő, 1916. évf. 174. ll.
116. Thirring-Waisbecker, I., Die Deutschen in Ungarn. Nord u. Süd, 1916. évf. 17. ll.
117. Fittbogen, G., Deutsche Kulturarbeit im Bánát. Deutsche Kultur in der Welt, 1916. évf.
118. Grabein, P., Die Deutschen in Ungarn. Ung. Zukunft, 1916. évf. 11. sz.
119. Kaindl, R. F., Die Ansiedlung der Deutschen in den Karpathen. (Aus Österreichs Vergangenheit Bd. IV.) Prag—Wien—Leipzig, 1917.
120. Schwartz, E., Die Heimat der Hienzen. Neue Post, 1919. évf. jan. 21. sz.
121. Schwartz, E., Zur Geschichte des Hienzenlandes. Neue Post, 1919. évf. dec. 4, 5, 6. sz.
122. Stepan, E., Burgenland. Wien, 1920.
123. Schwartz E., A nyugatmagyarországi németek eredete. Ethnographia, 1921. évf.

124. Thirringné Waisbecker I., Néhány szó a heancok eredetéről. Ethnographia, 1922. évf.
125. Berger, R., Die deutschen Kolonien in Ungarn. Geograph. Universalbibliothek 23. Weimar.
126. Böser, J., Das Hauensteiner Land und die Salpeterer. Bonn-dorf, év nélkül.
127. Dachler, A., Zur Herkunft der Heanzen. Zs. f. öst. Vk., 21, 175. ll.
128. Groos, W., Auswanderer aus den Ämtern Emmendingen und Karlsruhe in der südung. Gemeinde Franzfeld. Alemannia, 33, 81. ll.
129. Groos, W., Durch die deutsche Batschka in Südungarn, die „Ungarische Pfalz“. Alemannia, 40, 105—116.
130. Heusz, T., Schwaben im Osten. Lit. Echo, 13. évf. 769. ll.
131. Kaindl, R. F., Zur Geschichte des deutschen Rechts in Ungarn. Archiv für. öst. Gesch., 98, 397. ll.
132. Keintzel, G., Zur Herkunftsfrage der Zipser Sachsen. Korresp. Bl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde, 19. évf. 9. ll.
133. Korodi, L., Das Deutschtum in Ungarn nach der Zählung von 1910. Deutsche Erde, 12. évf. 202. ll.
134. Nitsch, M., Die deutschen Heidebauern in Ungarn. Ein ethnographischer Versuch. Die Karpathen, 6. évf.
135. Nagl-Zeidler, Deutsch-Österreichische Literaturgeschichte. Wien—Leipzig, évszám nélkül, 1, 36. ll.
136. Pfaundler, R., Das deutsche Sprachgebiet in Südungarn, III.: Das deutsche Siedlungsgebiet im Banat und in der Gespanschaft Arad. Deutsche Erde, 13. évf. 15. ll., 56. ll., 159. ll., 185. ll., 219. ll.
137. Pfaundler, R., Das Verbreitungsgebiet der deutschen Sprache in Westungarn. Deutsche Erde, 9. évf. 14. ll., 67. ll.
138. Pfaundler, R., Die Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. im deutschen Westungarn. Deutsche Erde, 13. évf. 74. ll.
139. Reihlen, M., Von den Schwaben in Südungarn. Grenzboten, 69. köt. 9, 10. sz.
140. Triebnigg, E., Die Gemeinde Tevel in der Schwäbischen Türkei. Deutsche Erde, 12. évf. 206. ll.

141. Triebnigg, E., Von der schwäbischen Türkei. Die Kultur, 11. évf. 342. II.
142. Wang, Die Ergebnisse der Urgeschichtsforschung in Österreich-Ungarn. Öst.-Ung. Revue, IV. Bd.

3. *Anthropologia.*

1. Meyer, H., Das deutsche Volkstum. 2 köt. Leipzig, 1903.² (Ebben a Der deutsche Mensch c. fejezet felel meg a mi céljainknak.)
2. Klaatsch, H., Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechtes. Kraemer, Weltall und Menschheit c. mű 2 kötetében. Berlin, 1902.

4. *A városról és a faluról. A házipítés.*

a) *Összefoglaló munkák.*

1. Das Bauernhaus im Deutschen Reiche und seinen Grenzgebieten. Hg. vom Verbands deutscher Architekten- und Ingenieur-Vereine. Dresden, 1901-től.
2. Das Bauernhaus in Österreich-Ungarn. Hg. vom österreichischen Ingenieur- und Architektenverein. Dresden, 1901-től.
3. Mielke, R., Das deutsche Dorf. Leipzig—Berlin, 1913.
4. Ranck, Chr., Kulturgeschichte des deutschen Bauernhauses. Leipzig—Berlin, 1913.
5. Gruber, K., Eine deutsche Stadt. Bilder zur Entwicklungsgeschichte der Stadtbaukunst. München, 1914.
6. Meringer, R., Das deutsche Haus und sein Hausrat. (Aus Natur- u. Geistesw. 116.) Leipzig—Berlin, 1916.

b) *Kisebb közlemények.*

1. Bünker, J. R., Über das hienzische Bauernhaus. Mitteil. der anthrop. Gesell. in Wien. 1895. évf.
2. Fuchs, Das deutsche Haus des Zipser Oberlandes. Mitteil. der anthrop. Ges. in Wien. 1899. évf.
3. Czimmernann Pál, Sváb ház Kálmándon. Szatmár vm. Ethnogr. Mellékl., 1900. évf. 50. II.
4. Bünker, J. R., Das Bauernhaus am Millstätter See. Mitteil. der anthrop. Ges. in Wien. 1902. évf.
5. Bünker, J. R., Westungarische Vorhallenhäuser. Mitteil. der anthrop. Gesell. in Wien. 1908. évf.

5. *Vallás.*

E helyen csak történelmi szempontok jönnek tekintetbe:

1. Schulte, Kamp, Die westphälischen Kirchenpatrozinien, besonders auch in ihrer Beziehung zur Geschichte der Einführung und Befestigung des Christentums in Westphalen. Paderborn, 1867.
2. Samson, H., Die Schutzheiligen. Paderborn, 1886.
3. Samson, H., Die Kirchenpatrone. Paderborn, 1892.
4. P. G. R., Die Heiligen-Patronate der Kirchen und Kapellen in der Erzdiözese Salzburg. Salzburg, 1895.
5. Fastlinger, M., Die Kirchenpatrozinien in ihrer Bedeutung für Altbayerns ältestes Kirchenwesen. München, 1897.
6. Schullerns, Adolf, Volkstümliche Heiligenverehrung in Luxemburg u. Siebenbürgen. Ein Beitrag zur Frage der Herkunft der Siebenbürger Sachsen. Kirchl. Blätter, 1915. évf. 38, 39. sz.

6. *Népköltészet.*a) *Népmóda.*

1. Wundt, Wilh., Völkerpsychologie. (2. köt.) Leipzig, 1904-től.
2. Panzer, F., Märchen, Sage und Dichtung. München, 1905.
3. Bünker, J. R., Schwänke, Sagen und Märchen in heanzischer Mundart. Leipzig, 1906.
4. Wehrhan, K., Die Sage (Handbücher zur Volkskunde. I.) Leipzig, 1908. (Nagyon gazdag bibliográfiával.)
5. Böckel, O., Die deutsche Volkssage. Leipzig—Berlin, 1914.²
6. Weber, A., Über die Zipser Hunnensage. Ung. Rundschau. 1916. évf.
7. Schwartz, El., Die deutschungarische Volkssage. Neue Post, 1919. évf. nov. 7. sz.

b) *Népmese.*

1. Thimme, A., Das Märchen. (Handbücher zur Volkskunde, II.) Leipzig, 1909. (Kitűnő irodalmi felszereléssel.)
2. Katona L., Irodalmi tanulmányai. (Kiadja a Kisfaludy-Társaság.) Budapest, Franklin, 1912. I. kötet.
3. Aarne, A., Leitfaden für die vergleichende Märchenforschung. (Folklore fellows communications 13.) Hamina, 1913.

4. Aarne, A., Übersicht der Märchenliteratur. (Folklore fellows communications 14.) Hamina, 1914.
5. Bolte-Polivka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Br. Grimm. Leipzig, 1915.
6. v. d. Leyen, Friedr., Das Märchen. Leipzig, 1917.
7. Graf, S., Hienzische Märchen. Zs. d. V. f. Volksk., 24. évf. 20. ll.

c) Népdal.

α) Összefoglaló művek.

1. Böckel, O., Psychologie der Volksdichtung. Leipzig—Berlin, 1906.
2. Böckel, O., Handbuch des deutschen Volksliedes Marburg, 1908.
3. Schell, O., Das Volkslied. (Handbücher zur Volkskunde, III.) Leipzig, 1908. (Jó bibliografiával).

β) Részlettanulmányok.

1. Stachovics, Rem., Braut-Sprüche und Braut-Lieder auf dem Heideboden in Ungarn. Wien, 1867.
2. Schodisch Volkskalender. Oberwarth. (Felsőőr.) Az 1880. évf. 22. ll., 1881. évf. 41. ll., 1882. évf. 25. ll., 1890. évf. 41. ll., 1894. évf. 31. ll., 1898. évf. 257. ll.
3. Weber, S., Das geistliche Weihnachtsspiel unter den Zipser Deutschen. Ethnol. Mitteil., 1887. évf. 77. ll.
4. Baróthi L., Bánsági német népballadák. Ethnographia, 1892. évf.
5. Versényi Gy., Deutsche Kinderreime aus der Gegend von Körmöcbánya. Ethnol. Mitteil., 1893. évf. 101. ll.
6. Hauffen, A., Das deutsche Volkslied in Österreich-Ungarn. Zs. d. V. f. Vsk., 1894. évf.
7. Bünker, J. R., Soproner dramatische Volksspiele. Zs. f. öst. Volkskunde, 1895. évf.
8. Fináczy-Weiss, Frau J. v., Deutsche Volkslieder aus Ofen. Ethnol. Mitteil., 1895. évf. 73. ll.
9. Fináczy—Weiss, Frau J. v., Deutsche Volkslieder und Reime aus Ofen. Ethnol. Mitteil., 1896. évf. 108. ll.
10. Weber, R., Zépserscher Liederbronn. Gedichte in Zipser Mundart. Budapest, 1896.

11. Neujahrswünsche und Neujahrsgeschenke. Ung. Weisskirchner Volksblatt, 1899. évf. 53. sz.
12. Berger M., Tolnamegyei népdalok. Ethnographia, 1901. évf. 83. ll.
13. Boromisza J., Kalocsavidéki népdalok. Ethnographia, 1901. évf. 458. ll.
14. Reissenberger, Zu dem Volksliede von der Tochter des Kommendanten zu Grosswardein. Zs. d. V. f. Vk., 1901. évf.
15. Weber, R., Weihnachtsspiele aus Zipsen und Dobsina. Karpathenpost, 1907. évf. 50—51. sz. Zipser Bote, 1907. évf. 50. sz., 1908. évf. 1. sz. Karpathenpost, 1908. évf. 48—50. sz., 1911. évf. 51. sz., 1912. évf. 1. sz., 1913. évf. 50, 52. sz.
16. Weber, R., Die Sterngeher. (Die heiligen Dreikönige.) Karpathenpost, 1907. évf. 51. sz.
17. Gabriel, J., Die Volkslieder der Schwaben in Ungarn. Ung. Weisskirchner Volksblatt, 1908. évf. 2. sz.
18. Weber, R., Iglóer Krippelein (Weihnachtsspiel) und Sterngeher. Karpathenpost, 1908. évf. 52. sz.
19. Bünker, J. R., Heanzische Volkslieder. Zs. f. öst. Vk., 1909. évf.
20. Gabriel, J., Volkslieder aus der Spinnstube. Von der Heide, 1909. évf. 8. sz.
21. Weber, R., Volkslieder aus Zipsen. Karpathenpost, 1909. évf. 23, 29, 31, 32, 36, 39. sz. és 1911. évf. 8. sz.
22. Triebnigg, E., Deutsche Volkslieder der Schwäbischen Türkei, an Ort und Stelle gesammelt. Deutsches Volkslied, 1910. évf. 157. és 174. sz.
23. Weber, R., Weihnachtsspiele. (Josef u. seine Brüder.) Karpathenpost, 1910. évf. 48—50. sz.
24. Beluleszkó S., A főrévi karácsonyi színjáték. Vasárnapi Ujság, 1911. évf. 3. sz.
25. Leffler B., Magyar vonatkozású német népénekek. Századok, 1911. évf. 31. ll., 114. ll., 171. ll., 395. ll., 423. ll.
26. Nitsch, M., Deutsche Volkslieder auf dem ungar. Heideboden. Jung Ungarn, 1911. évf. 400. ll.
27. Solymossy S., A főrévi népszínjátékok. Ethnographia, 1911. évf. 257. ll., 321. ll.

28. Alscher, O., Das deutsche Volkslied im Süden Ungarns. Die Karpathen, 1913. évf. 545. ll.
29. Kaindl, Fr. R., Auf den Spuren deutscher Lieder im Karpathenland. Zeitung f. Lit. Kunst u. Wissensch. Beil. der Hamburger Korresp., 1913. évf. 15. sz.
30. Schwarz Fr., A soproni német gyermekdal. (Német Phil. Dolg. VII.) Budapest, 1913.
31. Klein, S., Topscher Gatscholper. Eine Samml. von Volksliedern, Sagen, Erzählungen u. hum. Gedichten in Dobschauer Ma. Dobsina, 1914.
32. Reichl, A., Hinta Pfluag und Aarn. Gedichte aus dem Raabtal in heanz Ma. Wien, 1918.
33. Schwartz, E., Das deutsch-ungarische Volkslied. Neue Post, 1919. évf. dec. 16. sz.
34. Bleyer J., A magyar vonatkozású történeti népénekek 1551-ig. EPhK., 21. évf. 149. ll., 235 ll., 334. ll., 417. ll., 538. ll.
35. Thirring-Waisbecker, I., Volkslieder der Heanzen. Zs. f. öst. Vk., 21. évf. 101. ll., 159. ll.
36. Vogg, M., Burgoria cantans, das ist Volkslieder aus der ehemaligen Markgrafs. Burgau. (Auswanderungslied mit erläuternden Fussnoten.) Deutsche Gaue, 9. évf. 13. ll.

d) Népies szólásmódok, közmondások stb.

1. Bünker, J. R., Hienzische Sprichwörter. Ethnol. Mitteil. aus Ungarn, 1894. évf. 287. ll.
2. Herrmann A., Német mondókák. Déli Kárpátok, 1904. évf. 2. füz.
3. Ströbl F., Sváb közmondások Délmagyarországon. Déli Kárpátok, 1904. évf. 15. ll.
4. Kövi, E., Volkstümliche Redensarten. Sprichwörter usw. aus Zipsen. ZfdeMaa., 1913. évf. 233, 315. ll.

6. Népszokás.

a) Összefoglaló munkák.

1. Lehmann, A., Aberglaube und Zauberei von den ältesten Zeiten an bis in die Gegenwart. Stuttgart, 1898.
2. Rehm, H. J., Deutsche Volksfeste und Volkssitten. (Aus Natur- und Geisteswelt, 214. sz.) Leipzig—Berlin, 1908.

3. Sartori, P., Sitte und Brauch. (Handbücher zur Volkskunde. V. 3. rész.) Leipzig, 1910. (Az 1910-ig megjelent műveket majdnem mind felhasználta a szerző s így ezek bibliográfiája is adva van.)

β) Részlettanulmányok.

1. Sitten u. Gebräuche in einigen Theilen der Zipser-Gespannschaft. Vaterländische Blätter, 1811. évf.
2. Jasche, F., National-Kleidertrachten und Ansichten von Ungarn, Croatien, Slavonien, dem Banat, Siebenbürgen und der Bukowina. Wien, 1821.
3. Kötse I., Népélet és népszokások Baranya megyében. Ethnogr., 1890. évf. 448. ll.
4. Weber S., A szepesi szászok ruházata. Ethnogr., 1890. évf. 291. ll.
5. Kurz S., Hienclakodalom. Ethnogr., 1892. évf. 19. ll.
6. H., A., Aus dem Dobsinaer Volksglauben. Ethnol. Mitt., 1893. évf. 106. l.
7. Mátyás, L., Aus dem Volksglauben der Schwaben von Solyvár u. Szt. Iván. Ethnol. Mitt., 1893. évf. 162. ll.
8. Ebenspanger, J., Hienzische Reste der altdeutschen Götterlehre. A Magyar Turista-Egyesület vasvármegyei osztályának 1894. évi jelentése.
9. Ebenspanger, J., Weihnachten etc. Ethnol. Mitt. aus Ungarn. 1895. évf. 36. ll.
10. Jakab J., Szatmármegyei babonák. Ethnogr., 1895. évf. 309. ll., 410. ll.
11. Kurz, S., Heiligenstritzl. Ethnol. Mitteil. aus Ungarn, 1895. évf.
12. Kurz, S., Tødtenwache bei den Hienzen. Ethnol. Mitteil. aus Ungarn, 1895. évf. 178. ll.
13. Nagy J., Bácsmegyei babonák. Ethnogr., 1896. évf. 93. ll., 176. ll.
14. Richter M. I., Halotti szokások Német-Prónán (Nyitra vm.) és vidékén. Ethnogr., 1896. évf. 399. ll.
15. Bellosics B., Délvidéki német babonák és szokások. Ethnogr., 1899. évf. 304. ll.
16. Richter M. I., A csecsemő Német-Prónán és vidékén. Ethnogr., 1899. évf. 381. ll.

17. Takáts S., A bánáti bálók a múlt században. Délmagyarországi Közl., 1899. évf. 40. sz.
18. Weihnachtsbräuche u. Weihnachts-Aberglauben. Gross-Becs-kereker Wochenbl., 1899. évf. 51. sz.
19. Wlislöck O., A karácsonyfáról. Torontál, 1899. évf. 294. sz.
20. Herrmann A., Gyermekjáték. Tréfás dalok. Déli Kárpátok, 1904. évf. 3, 4. sz.
21. C—a., Bácskai babonák. Bács-Bodrog m. Tört. Társ. Évkönyve, 1900.
22. Bronts, F., Volksmedizin in Südungarn. Ethnol. Mitteil. aus Ungarn, 1902. évf. 48. II.
23. B. Gy., A felvidéki nép babonájáról. Kárpáti Lapok, 1902. évf. 12, 13. sz.
24. Die Martinsgans. Ung.-Weisskirchner Volksbl., 1902. évf. 45. sz.
25. Die Thiere in der Weihnachtsnacht. Ung.-Weisskirchner Volksbl., 1902. évf. 51. sz.
26. Holzmann I., Bácskai babonák. Bács-Bodrog m. Tört. Társ. Évkönyve, 1902.
27. Berkeszi I., Társadalmi élet Temesvárott 1801-ben. Délmagyarországi Közl., 1903. évf. 9, 10. sz.
28. Deutsche Pfingstgebräuche. Ung. Weisskirchner Volksbl., 1903. évf. 22. sz.
29. Der Oktober im Volksmund. Ung. Weisskirchner Volksbl., 1903. évf. 42. sz.
30. Cz. G., Sympathikus ígézet a sváboknál. Déli Kárpátok, 1904. évf. 2. sz.
31. Húsvéti néprajzolatok tojások. Déli Kárpátok, 1904. évf. 2. sz.
32. Kernau, E., Allerlei vom November. Kaschauer Zeitung, 1904. évf. 129. sz.
1904. évf. 52. sz.
33. Kernau, E., Der Dezember im Volksmunde. Kaschauer Zeitung, 1904. évf. 143. sz.
34. Kernau, E., Der Mai im Volksmunde. Kaschauer Zeitung,
35. Kernau, E., Der Oktober im Volksmunde. Kaschauer Zeitung, 1904. évf. 115. sz.
36. Sch. Á., Farsangi menet Fehértemplomban. Déli Kárpátok, 1904. évf. 2. sz.

37. Schiff J., Ráolvasások a délvidéki németeknél. Déli Kárpátok, 1904. évf. 3, 4. sz.
38. Schmidt Á., Lakodalmi szokások Fehértemplomban. Déli Kárpátok, 1904. évf. 2. sz.
39. Grusz L., Babonaságok a szepességi szászoknál. Felvidék, 1905. évf. 3. sz.
40. Kárpáti K., Fogadalmi szobrocskák a Dunántúlról. Népr. Ért., 1905. évf. 43. ll.
41. Kárpáti K., Vasmegyei karácsonyi népszokások. Ethnogr., 1905. évf. 157. ll.
42. Polgári élet Pesten a XVIII. században. Pesti Hírlap, 1905. évf. 355. sz.
43. Hajnal I., Bácskai gyermekjátékok. Népr. Értesítő, 1906. évf. 56. ll.
44. V. S., Karácsonyi kéregetők a régi Pesten. Vasárnapi Újság, 1906. évf. 51. sz.
45. Divald K., A szepességi csipke. Uránia, 1907. évf. 15. ll.
46. Hajnal I., Bácskai gyermekjátékok. Népr. Ért., 1907. évf. 134. ll., 302. ll.
47. Hajnal I., A torzsai németek szokásai. Bács-Bodrog vm. Tört. Társ. Évkönyve, 1907.
48. Kaindl, F., Deutsche Handwerker und Handwerksbräuche in Ungarn. Wissensch. Beilage der Leipziger Zeitung, 1907. évf. 1. sz.
49. Wünschendorfer, C., Sitten u. Gebräuche der alten Zipser bei verschiedenen Familienereignissen. Tátravidék, 1909. évf. 13. sz.
50. Vakares K., A délmagyarországi németek búcsúja. Népr. Értesítő, 1907.
51. Zsatskovits K., Karácsonyi szokások a Felvidéken. Magyar Világ, 1907. évf. 1. sz.
52. Ernyey J., Legénybiróságok a Körmöczbányát környező német falvakban. Népr. Értesítő, 1910.
53. Koerner, E., Sitten u. Bräuche am Allerheiligen u. Aller-seelentage. Kaschauer Zeitung, 1911. évf. 127. sz.
54. Kövi, E., Hochzeitsgebräuche in der Zips. Die Karpathen, 1911. évf.
55. A májusfa szerepe a délmagyarországi németeknél. Szatmár és Vidéke, 1912. évf. 21. sz.

56. Tannenberg, H., Die Charwoche im Volksglauben. Gross-Becskereker Wochenblatt, 1913. évf. 11. sz.
Társ. Évkönyve, 1907.
57. Weber, R., Hexenglaube. Karpathenpost, 1914. évf. 20, 26, 27, 30. sz.
58. Schwartz, E., Die St. Nikolaibruderschaft in Pressburg. Neue Post, 1919. évf. dec. 7. sz.
59. Schwartz, E., Kinderspiele im Raab-Lafnitztal. Neue Post, 1919. évf. nov. 20. sz.
60. Schwartz, E., St. Nikolaus im Raabtal. Neue Post, 1919. évf. dec. 6. sz.
61. Knebel, N. v., Das Fronleichnamsfest. (Budaörs.) Neue Post, 1920. évf. jún. 3. sz.
62. Schwartz, E., Das Blochziehen. Neue Post, 1920. évf. febr. 20. sz.
63. Schwartz, E., Die Rosenhochzeit in Solymár. Neue Post, 1920. évf. jún. 4. sz.
64. Schwartz, E., Pfingstbräuche in Rotenturm. Neue Post, 1920. évf. jún. 8. sz.
65. Schwicker, B., Skizzen aus der schwäbischen Heimat. (I, II, III.) Deutsche Arbeit in Ungarn, 1920. (Heft 3, 6, 7.)
66. Csávássy A., Tuskóhúzás a hienceknél. Ethnogr., 1922. évf.

B) *Nyelvészet.*

I. Összefoglaló munkák.

1. Általános nyelvtudomány és történeti német nyelvtan.

1. Paul, H., Prinzipien der Sprachgeschichte. Halle, 1898.³
2. Paul, H., Grundriss der germanischen Philologie. Strassburg, 1911-től a 3. kiadás.
3. Wundt, W., Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos u. Sitte. Leipzig, 1904.²
4. Grimm, J., Deutsche Grammatik. 4 köt. Göttingen, 1822—1836.
5. Wilmanns, W., Deutsche Grammatik. I—III. Strassburg, 1897.
6. Behaghel, O., Geschichte der deutschen Sprache. Strassburg, 1911.

7. Braune, W., Althochdeutsche Grammatik. Halle a/S., 1911.⁴
8. Paul, H., Mittelhochdeutsche Grammatik. Halle a/S., 1911.⁸
9. Naumann, H., Althochdeutsche Grammatik. Berlin—Leipzig, 1914.
10. Paul, H., Deutsche Grammatik. I—V. Halle a/S., 1916-tól.
11. Kluge, F., Geschichte der deutschen Sprache. Leipzig, 1920.

2. Bibliografiai munkák.

1. Mentz, F., Bibliographie der deutschen Mundartenforschung. Leipzig, 1893. (1890-ig.)
2. Nagl, J. W., Deutsche Mundarten c. folyóirata 1. köt. 4. füzeté és 2. köt. 1. füzeté az 1898—1903-ig adja a nyelvjárások bibliográfiáját.
3. Mentz, F., Deutsche Mundartenforschung und -dichtung im Jahre 1904. ZfdMaa., 1908. évf. 97. ll.
4. Mentz, F., Deutsche Mundartenforschung und -dichtung in den Jahren 1905 u. 1906. ZfdMaa., 1910. évf. 48. ll.
5. Wrede, F., Deutsche Mundartenforschung und -dichtung in den Jahren 1907—1911. ZfdMaa., 1915. évf. 1. ll.
6. Wrede, F., Deutsche Mundartenforschung und -dichtung in den Jahren 1912—1914. ZfdMaa., 1916 és ezentúl minden évf. 1. sz. hozza a bibliográfiát.
7. Weise, O., Unsere Mundarten, ihr Werden u. Wesen. Leipzig u. Berlin, 1910. (A könyv végén gazdag bibliografia.)
8. Egyébként a Jahresbericht über die Erscheinungen auf dem Gebiete der germanischen Philologie (herausg. von der Gesellschaft für deutsche Philologie in Berlin) hozza a teljes bibliográfiát.

3. Folyóiratok.

1. Anzeiger der Zeitschrift für deutsches Altertum. (AfdA.)
2. Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache u. Literatur Hrsg. v. H. Paul u. W. Braune. (PBB.)
3. Die deutschen Mundarten. Eine Monatsschrift für Dichtung Forschung und Kritik. Begründet von J. Ans. Pangkofer, fortges. von G. K. Frommann. 1—4. Jhg. Nürnberg, 1853—1857, 5—6. Jhg. Nordlingen, 1858—1859, 7. Jhg. Halle, 1877.

4. Egyetemes Philologiai Közlöny. Alapította P. Thewrewk E. és Heinrich G. (EPHK.)
5. Zeitschrift für den deutschen Unterricht. Begr. von Lyon. (ZfddU.), most Zs. f. Deutschkunde.
6. Zeitschrift für deutsche Mundarten. Hrsg. O. Heilig u. H. Teuchert. (ZfdMaa) (Berlin, 1906-tól.)
7. Zeitschrift für deutsche Philologie. Begr. von Zacher. (ZfdPh.)
8. Zeitschrift für deutsches Altertum. Begründet von Haupt. (ZfdA.)
9. Zeitschrift für hochdeutsche Mundarten. Hrsg. O. Heilig und Lenz. (ZfhdMaa.) (Heidelberg, 1900—1905.)

II. Részletező tanulmányok.

1. Fonétika.

(Összefoglaló [elméleti] fonétika.)

1. Balassa J., A phonétika elemei. Budapest, 1886.
2. Bremer, O., Deutsche Phonetik. Leipzig, 1893.
3. Sievers, E., Grundzüge der Phonetik. Leipzig, 1901.⁵
4. Luick, K., Deutsche Lautlehre. Leipzig—Wien, 1904. (Különös tekintettel Bécsre és az alpesi vidékek nyelvére.)
5. Viëtor, W., Elemente der Phonetik des Deutschen, Englischen und Französischen. Leipzig, 1904.⁵
6. Jespersen, O., Lehrbuch der Phonetik. Leipzig, 1913.²
7. Sütterlin, L., Die Lehre von der Lautbildung. Leipzig, 1916.²

2. Hangtan.

a) Összefoglaló nyelvjárástanulmányok.

1. Schmeller, J. A., Die Mundarten Baierns. München, 1821.
2. Weinhold, K., Alemannische Grammatik. Berlin, 1863.
3. Weinhold, K., Bayerische Grammatik. Berlin, 1867.
4. Kauffmann, F., Geschichte der schwäbischen Mundart im Mittelalter und in der Neuzeit. Strassburg, 1890.
5. Fischer, H., Geographie der schwäbischen Mundart. Tübingen, 1895.
6. Schwäbl, J. N., Die altbayerische Mundart. München, 1903.
7. Schatz, J., Die tirolische Mundart. Zeitschrift des Ferdinandeums für Tirol u. Vorarlberg, 1903. évf. 1. II.

8. Schmidt, H., A hangváltozás törvényszerűségéről a kfn. nyelvjárások fejlődése alapján. Nyelvt. Közl., 1906. évf. 58. ll.
9. Schatz, J., Altbairische Grammatik. Göttingen, 1907.
10. Franck, J., Altfränkische Grammatik. Göttingen, 1909.
11. Schmidt, L., Schwäbische Dialekte. Von der Heide, 1913. évf. 6, 7, 8. sz.
12. Schmidt, H., Die deutschen Mundarten in Südungarn. Ung. Rundschau, 1914. évf.
13. Schwartz, E., Zur Kenntniss der bayrischen Mundart in Ungarn, ZfdMaa., 1920. évf.

b) Részletező nyelvjárástanulmányok.

α) Külföldi német nyelvjárások.

1. Winteler, J., Die Kerenzer Mundart. Leipzig, 1876.
2. Schatz, J., Die Mundart von Imst. (Laut- u. Flexionslehre.) Strassburg, 1897.
3. Lessiak, Pr., Die Mundart von Pernegg. PBB., 1903. évf. 1. ll.
4. Tschinkel, H., Grammatik der Gottscheer Mundart. Halle, 1908.
5. Sammlung kurzer Grammatiken deutscher Mundarten. Hg. v. O. Bremer. Leipzig, 1908-ig 9 kötet jelent meg.
6. Deutsche Dialektgeographie. Berichte und Studien über G. Wenkers Sprachatlas des Deutschen Reichs. Hg. v. F. Wrede. Marburg (Lahn), 1909-től.
7. Pfalz, A., Die Mundart des Marchfeldes. Wien, 1913.

β) A hazai német nyelvjárásokról általában.

1. Unsere Sprache im Spiegel altdeutschen Lebens. Ung.-Weisskirchner Volksbl., 1899. évf. 28. sz.
2. Balogh P., A nyelvterületek túl a Dunán. Ethnogr., 1902. évf. 11. ll.
3. Köhl, W., Die Deutschen Sprachinseln in Südungarn und Slavonien. Innsbruck, 1902.
4. Petz G., A hazai idegen nyelvjárásokról. Akad. Ért., 1905. évf. 472. ll.
5. Rotheit, M., Von der südöstlichen Sprachgrenze. Frankfurter Zeitung, 1909. évf. 277. sz.

6. Kräuter F., Deutsche Mundarten u. Mundartforschung in Ungarn. Jung-Ungarn, 1911. évf.
7. Petz G., A magyar krónikák német szavainak hangtani és helyesírási sajátosságairól. Budapest, 1912.
8. Weber A., A szepesi nyelvjárástanulmányozás története. (Német Phil. Dolg. XIX.) Budapest, 1916.
9. Schwartz, E., A hazai bajor nyelvjárások egy-két hangtani problémájáról. EPhK. 1919. évf.
10. Gréb J. Palatalisierung in der Zipser Mundart von Hobgarten. ZfdMaa., 1921. évf. 67. II.
11. Gréb J., Schlesisch und Oberzipsisch. Mitt. der Schles. Ges. f. Vk., 15. évf. 84. II.
12. Kaindl, R. F., Deutsche Sprachpflege u. Sprachforschung in Ungarn und ihr Einfluss auf die madjarische Sprachpflege. Deutsche Erde, 13. évf. 183. f.
13. Kövi E., Etwas von Streckformen und Ähnlichem. PBB., 32. évf. 551. II.
14. Petz G., A német E-hangokról. EPhK., 14, 230. II.

γ) Hazai német nyelvjárástanulmányok.

1. Schröer, F., Heanzen-Mundart. (Frommann, Die deutschen Mundarten. VI.) Halle, 1859.
2. Schröer, K. J., Die Laute der deutschen Mundarten des ungarischen Berglandes. Wien, 1864.
3. Schröer, K. J., Versuch einer Darstellung der deutschen Mundarten des ungarischen Berglandes. Mit Karte. Wien, 1864.
4. Pápay, K., Zur Volkskunde der Csepel-Insel I. Allgemeine Mundart. Ethnol. Mitt., 1888. évf. 160. II.
5. Schmidt H., A verbászi német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1899.
6. J., Vom Weisskirchner Dialekt. Ung.-Weisskirchner Volksbl., 1900. évf. 41. II.
7. Müller J., A franzfeldi német nyelvjárás. Budapest, 1901.
8. Mohr Gy., A gölnicbányai nyelvjárás hangtani sajátosságai, egybevetve az újfelnémet nyelvvel. Kolozsvár, 1902.
9. Gedeon A., Az alsó-meczenzéfi német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1905.

10. Gréb Gy., A szepesi felföld német nyelvjárása. Budapest, 1906.
11. Hajnal M., Az isztiméri német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1906.
12. Popper St., A zsombolyai német nyelvjárás. Budapest, 1906.
13. Zacher Gy., A podolini nyelvjárás hangtani sajátosságai egybevetve az újfelnémet irodalmi nyelvvel. Ds, 1906.
14. Kräuter F., A niczkyfalvi német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1907.
15. Dengl J., Az orezfyfalvi német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1907.
16. Schäfer I., A kalaznói német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1908.
17. Mráz G., A dobsinai német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1909.
18. Potoczky L., A zebegényi német nyelvjárás. Budapest, 1910.
19. Révai J., A csenei német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1910.
20. Biró A. L., Lautlehre der heanzischen Mundart von Neckenmarkt. Leipzig, 1910.
21. Hedrich Á., A lekencei szász nyelvjárás hangtana. A lekencei nyelvjárás eltérő hangviszonyai a besztercei nyelvjárástól. Budapest, 1910.
22. Róth J., A kucorai német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1911.
23. Schmidt, H. F., Lautlehre der rheinfränkischen Mundart der Sprachinsel Verbász in Südungarn. ZfdMaa., 1911. évf. 97. II.
24. Bedi R., A soproni hienc nyelvjárás hangtana. Sopron, 1912.
25. Schwartz E., A rábalapincsközi nyelvjárás hangtana. Budapest, 1914.
26. Mornau J., A szeghegyi német nyelvjárás hangtana. Budapest, 1915.
27. Happ J., Béb község német nyelvjárásának hangtana. Budapest, 1915.

c) Nyelvészeti kuriozitások.

1. Miklosich, F., Über die Mundarten und Wanderungen der Zigeuner Europas. Wien, 1877.
2. József főherceg, Cigány nyelvtan. Budapest, 1888.

3. Ebenspanger J., A hienc nyelvbe olvadt magyar szavak. Felső-Lövői ág. hitv. ev. nyilv. tanintézetek értesítője, 1892/93.
4. Finck, F. N., Lehrbuch des Dialekts der deutschen Zigeuner. Marburg, 1903.
5. Kluge, F., Unser Deutsch. Leipzig, 1914.
6. Schwartz E., A rábalapinsközi cigánynémet nyelvjárás hangtana. (Különny. a Nyelvtudomány 5. kötetéből.) Budapest, 1915.
7. Strack, H. L., Jüdischdeutsche Texte. Leipzig, 1917.

3. Alaktan.

Alaktant tartalmaznak Schatz, Schwäbl, Mráz, Potoczky és Gréb Gyulának a hangtani részben felemlített dolgozatai. Ezeket kívül megemlítendőek a következő tanulmányok:

1. Nagl, W., Die Konjugation des Verbums im niederösterreichischen Dialekt. Wien, 1883.
2. Nagl, W., Die Deklination des Substantivs im niederösterreichischen Dialekt. Wien, 1884.
3. Schönbach, A., Über den Konj. Präteritum im Bayrisch-Österreichischen. Graz, 1899.
4. Frühm, Th., Vergleichende Flexionslehre der Jaader (in Siebenbürgen) u. moselfränkischen Mundart. Tübinger Dissertation, 1907.
5. Friedrich, W., Die Flexion des Hauptwortes in den hochdeutschen Mundarten. ZfdPh., 22 és 23. köt.
6. Lersch E., A „Gründler“ nyelvjárás alaktani sajátosságai, egybevetve az újfelnémet irodalmi nyelvvel. Kolozsvár, 1904.
7. Lindenschmidt, M., A verbászi nyelvjárás alaktana. Budapest, 1905.
8. Goschi P., A Torontál—Újhelyi nyelvjárás alaktana különös tekintettel az újfelnémet irodalmi nyelvre. Kolozsvár, 1908.
9. Theisz F., A genitivus a verbászi nyelvjárásban. Nyelvtudomány, 1910. évf. 39. ll.

4. Mondattan.

1. Erdmann, O., Grundzüge der deutschen Syntax. 2 kötet. (A 2. Mensing O.-tól való.) 1886 és 1898.

2. Schiepek, J., Der Satzbau der Egerländer Mundart. 2 köt. Prag, 1899 és 1908.
3. Weise, O., Syntax der Altenburger Mundart. Leipzig, 1900.
4. Behaghel, O., Wandlungen im deutschen Satzbau. Berlin, 1911.
5. Naumann, H., Kurze historische Syntax der deutschen Sprache. (Trübners Philologische Bibliothek 2.) Strassburg, 1915.

5. *Nyelvjárásszövegek.*

1. Versuch eines Gesprächs zwischen einem Blofusser und Krikahayer Bauer. Ungarisches Magazin, 1787. évf. 484. II.
2. Schröer, Deutsche Sprachproben aus Ungarn. (1. Ein Dichter in Zipser Mundart. 2. Pressburger Mundart. 3. Preschpúag'a hauapuim. 4. Preschpúag'ă fiácka.) Die deutschen Mundarten, 1877. évf. 320. II.
3. Kövi, E., Sprachproben aus Zipsen. ZfdMaa., 1910. évf. 368. II. és 1911. évf. 58. II.
4. Kövi, E., Sprachproben aus der Zips. Die Karpathen, 1912. évf. 170. II.
5. Lux, J., Sprachproben aus der deutschen Mundart von Dobsina in Oberungarn. ZfdMaa., 1912. évf. 360. II.
6. Kövi, E., Einige Pflanzennamen in Zipser Mundart. ZfdMaa., 1912. évf. 114. II.
7. Kövi, E., 's Pisenstetzchen. Eine Sammlung von Erzählungen und Gedichten in Zipser Mundart. Késmárk, 1912.
8. Deutsche Mundarten. II. Sprachproben heanzischer Mundarten: Ma. von Oberschützen b. Ödenburg, Ungarn; Ma. der Stadt Ödenburg, Ungarn; Ma. v. Lockenhaus b. Güns, Ungarn; Nro. XX. der Berichte der Phonogramm-Archivs-Kommission der Kaiserl. Akad. der Wiss. in Wien. Wien, 1911.
9. Schwartz, E., Sprachprobe aus dem Zigeunerdeutschen des Raab-Lafnitztales in Ungarn. ZfdMaa., 1915. évf. 225. II.
10. Hensch, A., Schmaläunes lostije Geschichten. Heiteres a. d. Zipserland in Zipser Ma. Késmárk, 1919.
11. Gréb J., Sprachproben aus Deutsch-Pilsen in Oberungarn. ZfdMaa., 1922. évf. 135. II.
12. Kövi E., Die Zipser Mundart. Mitt. der Schlesischen Ges. für Volksk., 15. évf. 40 II.

13. Lumtzer, V., Die Leibitzer Mundart in Ungarn. PBB., 20. évf. 474. ll., 21. évf. 499. ff.
14. Schröer, Die Sprache der Deutschen in der ung. Zips. Wiener Sitzungsberichte, 44. és 45. köt.
15. Götze, A., Proben hoch- und niederdeutscher Mundarten, Bonn, 1922.

6. Szótárak.

1. Grimm, J. u. W., Deutsches Wörterbuch. Leipzig, 1854-től.
2. Schade, O., Altdeutsches Wörterbuch. Halle, 1866.
3. Schmeller, J. A., Bairisches Wörterbuch. München, 1872—1877.
4. Lexer, M., Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Leipzig, 1872—1878.
5. Paul, H., Deutsches Wörterbuch. Halle, 1897. 1920.³
6. Heyne, M., Deutsches Wörterbuch. 3 köt. Leipzig, 1905/6.³
7. Hirt, H., Etymologie der Neuhochdeutschen Sprache. Eine Darstellung des deutschen Wortschatzes in seiner geschichtlichen Entwicklung. München, 1909.
8. Weigand, F. L. K., Deutsches Wörterbuch. Neu bearbeitet von K. v. Bahder, H. Hirt, K. Kant. Hg. von H. Hirt. Giessen, 1909-től.
9. Lexer, M., Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig, 1912.¹²
10. Kluge, F., Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. Strassburg, 1915.⁸
11. Zeitschrift für deutsche Wortforschung. Hrsg. v. F. Kluge. (ZfdWf.) Strassburg, 1901-től.

Hazai német nyelvjárásokból szótár eddig nincsen még. Csak kísérletek történtek és történnek ilyenek megszerkesztésére. Elveket a következő cikkek hangoztatnak:

1. Gréb, J., Das Zipser Wörterbuch. Karpathenpost, 1913. évf. 8. sz.
2. Gréb, J., Bausteine zum Zipser Wörterbuch. Karpathenpost, 1914. évf. 12. és 13. sz.

3. Gréb, J., Die Aufgaben des Zipser Wörterbuches. Karpathenpost, 1913. évf. 52. sz. és 1914. évf. 1. sz.
 4. Gréb Gy., A szepesi német tájszótár. EPhK., 1915. évf. 601. ll.
 5. Gréb, J., Das Wörterbuch der Zipser deutschen Mundart. Karpathenpost, 1915. évf. 50. sz.
 6. Kövi, E., Das deutsche Wörterbuch u. die Zips. PBB., 35. köt. 388. ll.
-

TARTALOM.

	Oldal
Előszó	3

A NÉMET NYELV RÖVID TÖRTÉNETE.

A német nyelv:

A népies nyelv	5
Az irodalmi nyelv	9

A német nyelvjárasterületek:

A felnémet nyelvjárások	10
A felsőnémet nyelvjárás	15
A középnémet nyelvjárás	17
Az alnémet nyelvjárások	19
A magyarországi német nyelvszigetek	20
A német nyelvjárások táblázata	23

MÓDSZERTANI ÚTMUTATÁSOK HAZÁNK NÉMET NYELV- JÁRÁSAINAK FELDOLGOZÁSÁRA.

A hazai német nyelvjárások feldolgozásának célja és módja:

A folklorisztikai szempontok	28
A nyelvészeti szempontok	34
A nyelvjárás	34
Az alaphelyzet	35
A transcriptio kérdése	37
Az írásjegyek faja	38
A hangsúly	39
A hanghuzam	39
Szótagolás	40
A hangminőség	40

	Oldal
Magánhangzók	41
Kettős magánhangzók (Diphthongusok)	43
Mássalhangzók	43
Általános irányító elvek	44
A nazálisok	45
A félvokálisok v. félkonzonánsok	45
A liquidák	45
Az explozívák	46
A spiránsok	46
A hehezet	47
Gyűjteményes munkák helyesírása	47
Az írásjegyek fonetikai értékelése	49
A hangtörténet	51
Az alak- és mondattan	53
A nyelvjárástérkép	53

A HAZAI NÉMET NYELVJÁRÁSKUTATÁS IRODALMA.

Irodalom az I. részhez	55
Irodalom a II. részhez	55

A) Folklorisztika :

I. Összefoglaló nagyobb munkák	55
Kézikönyvek	55
Folyóiratok	56
Ismeretterjesztő tanulmányok	56
II. Részletező tanulmányok	57
Tulajdonnevekről szóló munkák	57
Helynevek	57
Család-, személy- és egyéb nevek	58
Történeti munkák :	
Östörténet	59
Telepitéstörténet	60
Anthropologia	68
A városról és a faluról. A házépítés	68
Összefoglaló munkák	68
Kisebb közlemények	68
A vallás	69
Népköltészet :	
A népmonda	69
A népmese	69
A népdal	70
Összefoglaló művek	70

	Oldal
Részlettanulmányok	70
Népies szólásmódok	72
Népszokás	72
Összefoglaló munkák	72
Részlettanulmányok	73

B) Nyelvészet :

I. Összefoglaló munkák	76
Általános nyelvtudomány és történeti német nyelvtan	76
Bibliografiai munkák	77
Folyóiratok	77
II. Részletező tanulmányok	78
Fonétika	78
Hangtan	78
Összefoglaló nyelvjárástanulmányok	78
Részletező nyelvjárástanulmányok	79
Külföldi német nyelvjárások	79
A hazai német nyelvjárásokról általában	79
Hazai német nyelvjárástanulmányok	80
Nyelvészeti kuriozitások	81
Alaktan	82
Mondattan	82
Nyelvjárásszövegek	83
Szótárak	84

